श्रीः

अथ वाक्यसुधाप्रारम्भं

—::—

श्रीगणेशायनमः ॥ नमोरामायदेवायसच्चिदानंदमूर्तये ॥
कृष्णायगुरवेव्यासशंकराचार्यमूर्तये ॥ १ ॥ नामरूपात्मवि
श्वाख्यपंको यत्प्रसईक्ष्यते ॥ तद्वाक्यसुधयाप्लाव्यनिष्पंकंत
त्वमीक्ष्यतां ॥ २ ॥ पदार्थबुद्धिर्वाक्यार्थज्ञानहेतुरितिस्थि
तेः ॥ आदौपदार्थबुद्ध्यर्थःपरिच्छेदःप्रवर्तते ॥ ३ ॥ वाक्यंत
त्वमसीत्यादिप्रत्यग्ब्रह्मैकबोधकं ॥ त्वंपदार्थइहप्रत्यक्तत्प
दार्थोमहेश्वरः ॥ ४ ॥
तत्रादौवाक्यसुधाख्यं प्रकरणमारभमाणोयंभगवान्भाष्य
कारः त्वंपदार्थंव्युत्पादयति । रूपंदृश्यमित्यादिभिः पंच
भिः श्लोकैः । तत्राद्योयंवस्तुसंग्रहश्लोकः—

रूपंदृश्यंलोचनंदृक्तद्दृश्यंदृक्तुमानसं ॥
दृश्याधीवृत्तयःसाक्षीदृगेवनतुदृश्यते ॥ १ ॥

रूपंनीलपीतादियत्प्रसिद्धंतद्दृश्यंद्रष्टृवृत्तिव्याप्यमित्येतदवि
वादमित्यर्थः। कापुनःसादृग्ययारूपंव्याप्यतइत्यपेक्षाया
माह ॥ लोचनंदृगिति ॥ यल्लोचनंनेत्रेंद्रियंसादृगित्येतद
पिप्रसिद्धमेवनेत्रान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वाद्रूपज्ञानस्ये
त्यर्थः। एतावतापुत्रआत्माजायात्मेत्यादावतिभाक्तात्मदृ
ष्टिर्बाह्यविषयाभिनिविष्ट[1]प्रच्याविता।तेनैवदेहात्मबुद्धिरपि
[2]व्युदस्ता। देहस्यापिबाह्यविषयवदिंद्रियग्राह्यत्वात्। इदा
नीमिंद्रियात्मदृष्टिंप्रसक्तांवारयति ॥ तद्दृश्यंद्रष्टृमानसमिति।
तल्लोचनंरूपापेक्षयादृगितियदुक्तंतदपिदृश्यमेवनदृक्।यतस्त
स्यापिमानसंमनोंतःकरणंसवृत्तिकंद्रष्टृतत्सद्भावसाधकंवर्त
ते।सतिमनसिव्याप्रियमाणेलोचनस्यसद्भावप्रवृत्त्यादेरवग
मादसतिचतस्मिन्सुषुप्त्यादावनवगमादित्यर्थः। तर्हिमनएव
प्रत्यगात्मेतिप्राप्तांदृष्टिंवारयति। दृश्याधीवृत्तयइत्युत्तरार्द्धे
न । प्रागुक्तमंतःकरणंतद्वृत्तयश्चधीवृत्तिशब्देनोच्यते ।
ताश्चदृश्यविषयाएवतासांसाक्षीचिदात्मादृक्स्वप्रकाश-

१दूरीकृता २दूरीकृता

कः । मममनोन्यत्रगतमित्यनुभवादन्यत्रमनाअभूवंनादर्श
मित्यादिश्रुतेश्च । सिद्धमनसोपिदृश्यत्वंतदधीनसिद्धिकत्वं
तस्ययोद्रष्टासाक्षीसदृगेव ।एवकारव्यावृत्तमाह । ननुदृश्यत
इति । तस्यापिदृश्यत्वेनिरुपपत्तिकानवस्थाप्रसंगात् अंत
तोगत्यास्वतःसिद्धवस्त्वनभ्युपगमेजगदांध्यप्रसंगाच्चस्व
प्रकाशतयापरानपेक्षस्वरूपसिद्धिपर्यंतमेवदृग्दृश्यपरंपरान्वे
षणमतोदृगेवसाक्षीसनान्यदृश्यइत्यर्थः । एतदुक्तंभवति । ये
नविनायस्यद्रष्टृतानसंगच्छतेतदेवैकमंशुष्णत्ववत्स्वरूपभू
तप्रकाशेनरूपपर्यंतस्यसर्वस्यद्रष्टृनमनश्चक्षुषोः । तयोस्तुसा
क्षिचैतन्यावेशादग्न्यावेशादिवोदकलोहादौदग्धृत्वंद्रष्टृत्वमु
पचर्यते।तस्मात् मनआदिविषयपर्यंतंदृश्यमेवेतिनिश्चित्यते
षुसर्वेषुद्रष्टृत्वेनानुगतंदृश्यविलक्षणंचिदेकरसंप्रत्यंचमात्मा
नमेषतेआत्मासर्वांतरइतिश्रुतिप्रकाशितंशुद्धमुद्धरेदिति १
संग्रहेणोक्तंविवृण्वन्दृश्यानांपरस्परव्यभिचारात्व्यभि
चारिणांचसर्वाधारदंडमालादिवत्कल्पितत्वमिय

---

१ अनुस्यूतं ।

रूपंनीलपीतादियत्प्रसिद्धंतद्दृश्यंद्रष्टृवृत्तिव्याप्यमित्येतदवि
वादमित्यर्थः । कापुनःसादृग्ययारूपंव्याप्यतइत्यपेक्षाया
माह ॥ लोचनंदृगिति ॥ यल्लोचनंनेत्रेंद्रियंसादृगित्येतद
पिप्रसिद्धमेवयतोन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वाद्रूपज्ञानस्ये
त्यर्थः । एतावतापुत्रआत्माजायात्मेत्याद्यतिप्राकृतात्मदृ
ष्टिर्बाह्यविषयाभिनिविष्टप्रच्याविता।तेनैवदेहात्मबुद्धिरपि
व्युदस्ता । देहस्यापिबाह्यविषयवदिंद्रियग्राह्यत्वात् । इदा
नीमिंद्रियात्मदृष्टिंप्रसक्तांवारयति ॥ तद्दृश्यंद्रष्टृमानसमिति।
तल्लोचनंरूपापेक्षयादृगितियदुक्तंतदपिदृश्यमेवनदृक्।यतस्त
स्यापिमानसंमनोंतःकरणंसवृत्तिकंद्रष्टृतत्सद्भावसाधकंवर्त
ते।सतिमनसिव्याप्रियमाणेलोचनस्यसद्भावप्रवृत्त्यादेरवग
मादसतिचतस्मिन्सुषुप्त्यादावनवगमादित्यर्थः। तर्हिमनएव
प्रत्यगात्मेतिभ्रांतदृष्टिंवारयति। दृश्याधीवृत्तयइत्युत्तरार्द्धे
न । प्रागुक्तमंतःकरणंतद्वृत्तयश्चधीवृत्तिशब्देनोच्यंते ।
ताश्चदृश्यविषयाएवतासांसाक्षीचिदात्मादृक्स्वप्रकाश-

१दूरीकृता २दूरीकृता

कः । मममनोन्यत्रगतमित्यनुभवादन्यत्रमनाअभूवंनादर्श
मित्यादिश्रुतेश्च । सिद्धमनसोपिदृश्यत्वंतराधीनसिद्धिकत्वं
तस्ययोद्रष्टासाक्षिसदृगेव ।एवकारव्यावृत्त्यमाह । नतुदृश्यत
इति । तस्यापिदृश्यत्वेनिरुपपत्तिकानवस्थाप्रसंगात् अंत
तोगत्वास्वतःसिद्धवस्तुनऽभ्युपगमेजगदांध्यप्रसंगाच्चस्व
प्रकाशतयापरानपेक्षस्वरूपसिद्धिपर्यंतमेवदृग्दृश्यपरंपरान्वे
षणमतोदृगेवसाक्षीसनान्यदृश्यइत्यर्थः । एतदुक्तंभवति । घ
नविनायस्यद्रष्टृतानसंगच्छतेतदेवैकमभ्युष्णत्ववत्स्वरूपभू
तप्रकाशेनरूपपर्यंतस्यसर्वस्यद्रष्टृमनश्चक्षुषोः । तयोस्तुसा
क्षिचैतन्यावेशादग्न्यावेशादिवोदकलोहादौदग्धृत्वंद्रष्टृत्वमु
पचर्यते।तस्मात् मनआदिविषयपर्यंतंदृश्यमेवेतिनिश्चित्यते
षुसर्वेषुद्रष्टृत्वेनानुगतं[1]दृश्यविलक्षणंचिदेकरसंप्रत्यंचमात्मा
नमेषतआत्मासर्वांतरइतिश्रुतिप्रकाशितंशुद्धमुद्धरेदिति १
संग्रहेणोक्तंविवृण्वन्यत् दृश्यानांपरस्परव्यभिचाराद्व्यभि
चारिणांचसर्वाधारदंडमालादिवत्क्वचित्कल्पितत्वानिय

१अनुस्यूतं ।

मात्रद्रष्टृस्वरूपस्यसर्वदृश्येष्वन्वयाद्रज्जुखंडवत्तस्याकल्पितत्वव्याप्तेरित्यन्वयव्यतिरेकालोचनतयाद्रष्टुरद्वैतात्मनउपपादनप्रकारमाह—

नीलपीतस्थूलसूक्ष्मह्रस्वदीर्घादिभेदतः॥
नानाविधानिरूपाणिपश्यल्लोचनमेकधा २॥

आदिपदाद्वक्रवर्तुलत्वादिग्रहणं । एवंनानाविधानिपरस्परव्यभिचारीणिरूपाणिपश्यल्लोचनमेकधानव्यभिचारीत्यर्थः । नहिलोचनाद्बहिरुक्तरूपसत्त्वेप्रमाणमस्तिलोचनालोचनदशायामेवतत्प्रतीतेर्वान्यदाचतदप्रतीतेः । नचप्रत्यभिज्ञयाप्राक्सत्त्वग्रहस्तस्याअन्यथोपपत्तेः । तथाहियथाशुक्तौरजतमारोपितंरजतमिदमिहास्तीतिचिरमचिरंवानुभूयतद्बाधोदयात्प्रागेवविषयांतराण्यालोच्यपुनःतस्यामेवशुक्तौलोचनंप्रसारयन्नऽनिभृत्नचक्षुर्दोषस्तदिदंरजतरूपमितिप्रत्यभिजानातिकश्चित्पुमान्नहितत्रप्रत्यभिज्ञाप्रमाणतामश्नुते । आरोपितस्यप्रातीतिकशरीरत्वात् । एवमेवाधिष्ठानतत्त्वनामस्व

रूपत्वावधारणपर्यंतंदृष्टविशेषस्यबाधितत्वानवगमात्पूर्वदृष्टसदृश्याविषयभ्रांत्यंतरोदयेप्रत्यभिज्ञाभ्रमइति ॥ नचैवंसतिबौद्धमतापत्तिर्दृश्यदर्शनयोः क्षणिकत्वानंगीकारान्नित्यस्याखंडस्यैकस्यसर्वभ्रमाधिष्ठानस्यसदात्मनश्चिदेकरसस्याभ्युपगमाच्चेतिनकाचनास्मन्मतेदोषकल्पनेत्यत्रयुक्तिरनुसंधेयेति ॥ २ ॥

बहुभ्योदृश्येभ्योद्रष्टृत्वेनोद्धृतस्यैकस्यलोचनस्यापिनांजसाद्रष्टृत्वंतस्याप्येकरूपत्वव्यभिचारादित्यतोलोचनमपिदृश्यमेवतस्मात्तदपिस्वद्रष्टुर्मनसोबहिर्नास्तीतिव्युत्पादयति—

आंध्यमांद्यपटुत्वेषुनेत्रधर्मेष्वनेकधा ॥ संकल्पयन्मनःश्रोत्रत्वगादौयोज्यतामिति ॥ ३ ॥

यथाप्येकस्मिन्पुरुषेएकमेवनेत्रंतथापितन्नैकरूपंतस्यांध्यमांद्याद्यवस्थाभेदेनविकारित्वात् विकारिणश्चस्वविकारद्रष्टृत्वायोगादन्यदृश्यत्वमवश्यमायातंमृत्पिंडादिवत्तस्यापियोद्रष्टातदन्वेषणायामंतःकरणंतत्द्रष्टृत्वेनान्वेतीत्याहसं

१ निश्चयपर्यंत. २ कल्पित०. ३ अंगीकारात्. ४साक्षात्. ५ लोचनस्य.

कल्पयन्मनइति। आंध्यमांद्यपटुत्वेषु नेत्रधर्मेषु सत्सु अंधोहंमं क्षोहंपटुर्नेत्रोहमितिचानेकधानेकप्रकारेणसंकल्पयत्सम्य क्कल्पयत्मनोंतःकरणंतस्यव्यभिचारिनेत्रावस्थास्वऽव्य भिचारितयाद्रष्टृत्वंसिद्धमितेयाजानातिएकत्रानिर्णीतस्य शास्त्रार्थस्यपरत्रापीतिन्यायेनचक्षुष्युक्तंन्यायमितरेंद्रियेषु योजयेदित्याह । श्रोत्रत्वगादौयोज्यतामितिरूपेपूक्तो न्यायः शब्दस्पर्शादौयोज्यः चक्षुष्युक्तश्चश्रोत्रत्वगादा वित्यर्थः ॥ ३ ॥

इदानींचक्षुरादिवद्मनसोप्यन्यदृश्यत्वंसाधयति—

कामःसंकल्पसंदेहौश्रद्धाश्रद्धेधृतीतरे॥ह्रीर्धी
र्भीरित्येवमादीन्भासयत्येकधाचितिः॥४॥

एवमादीनित्यादिपदात्क्रोधलोभमोहादयोगृह्यंतेएवमने कावस्थमनेकविधमंतःकरणंचितिर्भासयतिपश्यतिसात्वेक धाएकविधैवनतस्याअवस्थांतरंवाधर्मांतरंवासंभाव्यतेतत्र प्रमाणाभावादित्यर्थः ॥ ४ ॥

मनआदिसर्वावस्थासाक्षिभूतायाश्चितेरविकारित्वंसाधयं
स्तस्याएकरूपत्वंसर्वावभासकतयासर्वत्राव्यभिचारित्वेना
द्वितीयत्वंचोपपादयति——

नोदेतिनास्तमेत्येषानवृद्धिंयातिनक्षयं॥स्व
यंतथाविधान्यानिभासयेत्साधनंविना॥ ५॥

एषाचितिः सर्वसाक्षिभूततयासर्वानुगतापिनोदेति
नजायतेनास्तमेतिनविनश्यतिअभूतप्रादुर्भावोजन्मसतोऽस
त्वप्राप्तिर्विनाशइत्येवंविधाद्यंतविकाररहितैषाचितिरि
त्युक्तंभवति । मध्यमानपिवृद्ध्यादीन्विकारानाद्य
तविकारनिराकरणादर्थतोनिरस्ताअपिप्रतिपत्तिसौकर्याय
मुखतः प्रतिषेधयतिनवृद्धिमित्यादिना । वृद्धिरुपचयः
क्षयोऽपचयः सावयवंहिकुड्यादिअवयवोपचयाद्वर्द्धतेअप
चयाच्चापक्षीयतेचितेस्तुनिरवयवत्वान्नतयोगइत्यर्थः। वि
परिणामस्यचावस्थांतरापत्तिरूपस्योक्तलक्षणवृद्धिक्षया
भावाचन्निरसनेनैवनिरासंसिद्धिः। अस्तितालक्षणस्यचवि

कारस्यकदाचित्कालावस्थितिरूपस्यजन्मविनाशासंभवा देवासंभवउक्तोवेदितव्यः ॥ कुतएवमस्याःषड्भावविकाराराहित्यमित्यत्रहेतुमाह। स्वयमिति। तथाविधानिउक्तविकारवंतितानिचान्यानिचेतितथाभासयेत्प्रकाशयेत्। किंभासनंभानोत्पादनंहंततर्हिविकारित्वमवस्थांतरयोगा दित्यतआह ॥ साधनंविनेत्यर्थः ॥ तथाचाविकारितया सर्वविकारावस्थासाक्षित्वादस्याश्चितेर्नविकारयोगशंकेति तात्पर्यार्थः ॥ ५ ॥

ननुतदेवंदृग्दृश्यान्वयव्यतिरेकालोचनेनव्यभिचारि भ्योदृश्येभ्योमिथ्याभूतेभ्योऽव्यभिचारिदृगात्मसत्यआ त्माअद्वितीयःसिद्धः । सचनिर्विकारएवसःसर्वावभा सकइत्युक्तंतन्नोपपद्यतेअवस्थात्रयवत्तयात्मनोनुभवादि त्याशंक्यमेवंअवस्थात्रययोगितयावभासस्यसःभासबुद्ध्य ध्यासनिबंधनत्वादध्यस्तस्यचमिथ्यात्वादित्यभिप्रेत्यसा क्षिसाक्ष्यान्वयव्यतिरेकाभ्यामसंगकूटस्थात्मतामात्मनः प्र तिपादयति । चिच्छायवेशतइत्यादिभिःसप्तश्लोकैः—

चिच्छायावेशतोबुद्धौभानंधीस्तुद्विधास्थिता॥
एकाहंकृतिरन्यास्यादंतःकरणरूपिणी ॥ ६ ॥

चिन्निर्विकल्पकंसर्वावभासकंज्ञानंप्रत्यगात्मस्वरूपंतस्य छाया आभासस्तस्यबुद्धावंतःकरणेआवेशःप्रवेशस्तस्मादावेशतोभानंविशेषतोभासनमात्मनोभवतीतिशेषः । एतदुक्तंभवति । चिदात्मास्वरूपप्रकाशतयास्वयंसदाभासमानोपिस्वतोनिर्विशेषत्वाद्विशेषतोनावभासते । तस्मिन्पुनरध्यस्तमनाद्यनिर्वचनीयमज्ञानंयदाकर्मोद्भूतंवासनाविशेषंसदंतःकरणाकारंजायतेतदातस्मिन्नवभासकतयानुगताश्चिदात्मातप्तायःपिंडवदेवाग्निरयःपिंडाकृतिर्बुद्ध्याकारेव भासते॥तत्रबुद्ध्याविशेषेणगृह्यमाणमात्मचैतन्यमाभासच्छायेतिचोच्यते । तदाबुद्ध्यात्मनोरेकत्वावभासात्तेनविशेषेणसविशेषमात्माभाति । एतदुच्यते । चिच्छायावेशतोभानमिति । यस्यांबुद्धावेवंभानमात्मनः साधीस्तुबुद्धिस्तुद्विधाद्विप्रकारेणस्थिता एकाहंकृतिरूपेण अहंकृतिरस्या

---

१ अतःकरणे.

एकाविधेत्यर्थः । अन्याविधाअंतःकरणरूपिणीस्यादम नोरूपिणीभवतीत्यर्थः मनःसंकल्पविकल्पात्मकंवासना स्थानं चिदात्मनिकर्तृकरणभावमापन्नासतीबुद्धिर्विशेषव्य वहारप्रवर्तिकाभवतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

तत्रचिज्जडयोर्बुद्ध्यात्मनोस्तादात्म्याध्यासमुक्तंदृष्टांते नस्पष्टयति–

छायाहंकारयोरैक्यंतप्तायःपिंडवन्मतं॥ त
दहंकारतादात्म्याद्देहश्चेतनतामियात्॥७॥

पूर्वार्द्धमुक्तार्थं अयसोग्निव्याप्तत्वेनाग्नित्वापत्तिवदहंकार स्यात्मचैतन्यव्याप्तत्वेनास्मदर्थत्वंमतमित्यभिप्रायः एता वतालिंगशरीराध्यासआत्मनिकर्तृत्वभोक्तृत्वव्यवहारप्रवृ त्तिहेतुर्दर्शितः इदानीमुक्तोपाधिंपुरस्कृत्यस्थूलशरीराध्या समात्मनोदर्शयतितदहंकारेत्युत्तरार्द्धेन देहोप्यऽस्मदर्थत्वो ल्लेखयोग्यः संवृत्तइत्यर्थः ॥ ७ ॥

इदानीमुक्ताहंकारतादात्म्यंविषयभेदेनविभज्यव्युत्प दयति--

अहंकारस्यतादात्म्यंचिच्छायादेहसाक्षिभिः॥
सहजंकर्मजंभ्रांतिजन्यचत्रिविधंक्रमात्॥८॥

अहंकारस्यचिच्छाययाचिदाभासेनयचादात्म्यंतत्सहजं उत्पत्तिविशिष्टं चिच्छायाग्रस्ततयैवाहंकारस्योत्पत्तेरित्यर्थः । देहेनसहाहंकारस्यतादात्म्यंकर्मजंप्राचीनधर्माधर्मजन्यंदेहयोगस्यतदधीनत्वादित्यर्थः । साक्षिणातुतादात्म्यंभ्रांतिजन्यंभ्रममात्रसिद्धमितिक्रमादहंकारस्यतादात्म्यंत्रिविधंभवतीत्यर्थः । तथाचानुभवोहंजानामिअहं मनुष्यअहमस्मिभवामीतिचक्रमेणानुसंधेयः ॥ ८ ॥

इदानींमुक्ताहंकारतादात्म्यावभासानांक्रमेणनिवृत्तिहेतून्व्युत्पादयति—

संबंधिनोःसतोर्नास्तिनिवृत्तिः सहजस्यतु॥
कर्मक्षयात्प्रबोधाच्चनिवर्तेतेक्रमादुभे॥९॥

संबंधिनोरहंकारचिच्छाययोः सतोर्विद्यमानयोस्तयोस्तादात्म्यनिवृत्तिर्नास्त्येवतुशब्दोऽवधारणार्थः । अहंका

सुपुप्तःपुरुषोभवतीत्यर्थः । अहंकारलयोपाधिकमात्मनिसु
षुप्त्यावस्थायोगमुक्ताहंकारास्थित्याधिकमेवात्मनोऽवस्थां
तरमपिनस्वतइत्याहाहंकृतिविकारोत्थइति ॥ १० ॥
कथंसर्वःस्वप्नोजागरश्चसर्वोहंकारविकारोत्थइत्यपेक्षाया
माहः--

अंतःकरणवृत्तिस्तुचितिच्छायैक्यमागता॥
वासनाःकल्पयत्येवबोधेऽक्षैर्विषयान्नहि ११

चितिच्छायैक्यमागतांतःकरणवृत्तिरेषास्वप्नेवासनाःकल्प
यतिसंचिनोति।यतएवैषाबोधेभबोधेऽक्षैरिंद्रियैर्बहिर्विषयान्
कल्पयतीतियोजना।एतदुक्तंभवति।बाह्यार्थविषयानुभवज
निताःसंस्काराःस्वप्नहेतवइतिस्थितिस्तत्रबाह्यार्थानुभवआ
गंतुकःप्रतिविषयंनात्मनोधर्मस्तस्यकूटस्थत्वात् नापिदेहेंद्रि
यमनसांअचेतनत्वनिश्चयात्तेषांअचेतनत्वंचक्रियावत्त्वात्
किंतुदेहेंद्रियमनआत्मनांमिथःसंबंधेसतिजायतेसजायमा
नोविषयानुभवःकस्यधर्मइतिनज्ञायते । नचवांच्यंमिलिते
ष्वेवप्रदर्शनादेषामेवायंधर्मइतिसंघातचेतनावादस्यशाक्यस्तु

द्धिःनिरस्तत्वात् नतुदेहस्यरूपादिमत्त्वेनघटादिवदचेतन त्वनिश्चयादिंद्रियाणांचभौतिकविषयकत्वेनभौतिकत्वाव गमात्करणत्वेनकुठारादिवच्चैतन्याविधयित्वनिराशोपपत्ते र्मनसश्चधर्मिग्राहकप्रमाणेनकरणत्वसिद्धौतस्यापींद्रियवद चेतनत्वनिश्चयात्परिशेषादात्मनएवधर्मोविषयानुभवइति चेन्मैवं तस्यनिर्गुणत्वश्रुतिविरोधेनपरिशेषाऽसिद्धेः अर्थ प्रकाशोबुद्धिरितिप्रकाशगुणत्वाभिमतस्यज्ञानस्यप्रदीपप्र काशवत् स्वाश्रयद्रव्यजन्मातिरेकेणाजन्मानुपपत्तिरि तियुक्तिविरोधाच्चपरिशेषाऽसिद्धेः। तस्माद्विषयानुभवोवि भ्रमएव सचसत्यानृतोमिथुनीभावलक्षणंसत्यंचचिदात्मात त्सत्यंसआत्मेतिश्रुतेः अनृतंतुमनआदिविकारगणोवाचारं भणंविकारोनामधेयमितिश्रुतेः। तथाचचिदात्मन्यध्या सनिष्पन्नाहंकारस्यचैतन्यच्छायाव्याप्ततयाभासस्य विषयपर्यंतंजलूकावद्दीर्घीभावलक्षणायावृत्तिःसाविषया नुभवइत्यागतंतादृश्याश्चवृत्तेराश्रयोहंकारोभेदेनावभास मानाश्चिदात्माप्रमातत्वमनुभवन् जागरणावस्थावाविनम

वतिएवमहंकारविकाररूपोविषयानुभवः स्वाश्रयेसाभास हंकारएववासनारूपेणविलीयते एवंसर्वजाग्रद्वासनाश्रयमं तःकरणंचिंतादिदोषोत्पन्नमदृष्टादिनासमुद्बुद्धवासनासुख यमेवग्राह्यग्राहकरूपेणविवर्त्तमानंभवति यदातदातदधिष्ठा नतयातदनुगतश्चिदात्मास्वप्नावस्थावानिवभवति । अतोहं कारोपाधिनिबंधनमात्मनोवस्थात्रयंनस्वतइतिशुद्धएवात्मा सदेतिसर्वंसुस्थमिति॥ ११॥

उपसंहरतिः—

मनोहंकृत्युपादानंलिंगमेकंजडात्मकं॥ अव स्थात्रयमन्वेतिजायतेम्रियतेऽपिवा॥ १२॥

मनोहंकृतिभ्यामुपादीयतेइतिमनोहंकृत्युपादानंमनसावास नाश्रयेणास्मीतिसंकल्पाहंकारेणचिदात्मभावमापन्नेनाभि मन्यमानंलिंगंतच्चसमष्टिहिरण्यगर्भात्मनाएकंआविद्यकंभू तसूक्ष्मविकारत्वात्जडात्मकंभौतिकमेवतच्चाहंकारिक मित्यर्थः । एवंविधंयत्लिंगंलिंगशरीरंतदवस्थात्रयमन्वे तिअनुवर्त्ततेइति।जाग्रत्स्वप्नयोःकथमनुवर्त्ततेतदाह ।जाय

तेम्रियतेपिवाउद्भवाभिभवरूपेणान्वेति । यतोजायतेम्रियतेचसुप्ताविल्यर्थः । वाशब्दाच्चतुर्थींवाकदाचित्मूर्च्छास्याचस्थामन्वेतीत्यर्थः ॥ १२ ॥

तदेवंत्वंपदार्थःसर्वावस्थासाक्षित्वादवस्थातदाश्रयसंघातविलक्षणोऽविकारीकूटस्थोनित्यःप्रत्यगात्मेतिनिर्द्धारितः। इदानींतत्पदार्थंशोधयितुमुपक्रमते:—

शक्तिद्वयंहिमायायाविक्षेपावृतिरूपकं।विक्षे
पशक्तिर्लिंगादिब्रह्मांडांतंजगत्सृजेत्॥ १३॥

अयमर्थः अस्तितावत्प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धंभूतभौतिकंजगन्नामकार्यंतच्चकारणमंतरेणनसंभवतिकारणंचोपादानंनिमित्तंचेतिद्विविधंतदुभयंश्रुतितोयुक्तितश्चविचार्यमाणंनपरमार्थंकिंतुमायामयं यतोमायांतुप्रकृतिंविद्यान्मायिनंतुमहेश्वरमितिपरमेश्वराधिष्ठितांमायांप्रकृतिशब्देननिर्दिशंतीश्रुतिर्जगदुपादानंमायाऽपरपर्यायमनाद्यज्ञानमाह।तत्रैवोपक्रमेकिंकारणंब्रह्मोतिब्रह्मणोजगद्कारणत्वंकिमुपादायेतिविमृश्यकालस्वभावादिकारणतांमध्येप्रक्षिप्यतदासारप्रमात्म

प्यनीशःसुखदुःखहेतोरित्यंतेनावधार्यते ध्यानयोगानुगता
अपश्यन्देवात्मशक्तिंस्वगुणैर्निगूढामित्यात्मशक्तिनाभास
मायामेवजगत्कारणंनिर्धारयतिअंतेचनतस्यकार्यंकरणंच
विद्यतेपरास्यशक्तिर्विविधैवश्रूयतेस्वाभाविकीज्ञानबलक्रि
याचेतितामेवमायामीश्वरशक्तिंब्रह्मणःसर्वकारणत्वानिर्वो
ढीद्रढयति।तथातद्धेदंतर्ह्यव्याकृतमासीत्तमआसीत्तमसा
गूढमग्रेऽप्रकेतंअसद्वाइदमग्रआसीत्ततोवैसदजायतेत्येवम
न्योपिश्रुतिवादाः मयाध्यक्षेणप्रकृतिः सूयतेसचराचरमि
त्यादिस्मृतिवादाश्चात्रानुसंधेयाः युक्तितोपिमायामयमे
वजगत् । यतः संघातारंभपरिणामपक्षानयुक्तिसहाः
तथाहिसंघातवादिभिःसर्वभावानांक्षणिकत्वांगीकारात्
क्षणिकानांचसहकारिसापेक्षतयातन्निरपेक्षतयावाका
रणत्वानुपपत्तेःसहकारिप्रतीक्षयाभावस्थितौक्षणिकत्वा
भ्युपगमहानात्तदनपेक्ष्यजनकतायांसदाकार्योत्पादनप्रसं
गात् नचपूर्वक्षणस्योपादानतयाकारणंतदनन्वितत्वाद
न्यथेवाक्षणिकत्वक्षतेः नापिनिमित्ततयाक्षणिकयोरुपका

योपकारकभावानिरूपणात्तस्मान्नसंघातवादोयुक्तिस
हः तथारंभवादोपिअण्वोर्निरवयवत्वस्वीकारान्निरवयव
योश्चसंयोगायोगात्संयोगेयोगेवोपचयाभावादनुपचितस्यो
पादानकारणत्वायोगादश्लिष्टएवपरिणामवादोपिनयुक्ति
सहः भवस्यपूर्वरूपस्थितेनष्टेनारूपांतरोदयासंभावाद्गु
णत्रयात्मकस्यप्रधानस्यसाम्यावस्थायांस्थितायांनमहदा
कारताविरोधात् तस्यांचनष्टायांप्रधानरूपकारणनाशान्नि
राश्रयोमहान्कथमुद्भवेत् । तदपिगुणत्रयस्यसत्त्वान्नोक्त
दोषप्रसंगइतिचेत् तत्रेदंवक्तव्यं तदाकिंगुणाअविकृताव
र्तंतेविकृतावेति। आद्येनतेमहतउपादानंभवेयुः स्वरूपाव
स्थाप्रच्युत्यभावात् द्वितीयेगुणावस्थानाशेनिरुपादान
स्यमहतोनोत्पादः एवमत्रोत्तरोत्तरंपूर्वपूर्वस्यनाशेस्थितौवा
नोत्पत्तुमर्हंतीतिमहतोहंकारोहंकारात्पंचतन्मात्राणितेभ्यः
पंचमहाभूतानीत्यादिप्रक्रियान्नचातुरींधत्तइति। किंचनका
रणमविकृत्यकार्यस्योत्पादोदृष्टोविक्रियमाणंवानित्यमेवे
तिशून्यावशेषंजगदापद्येतेत्यास्तांविस्तारः । तथासृज्यम

पिविचार्यमाणंनसत्तस्यसिद्धस्यानिष्पादविरोधात्।नाप्यस त्तस्यनिष्पादासंभावात् । नहिलोहकारस्यकूटःसमुत्पाद्य तेत्यंतासद्वाखपुष्पमितिपरिशेषान्मायात्मककारणंमाया मयंचकार्यमितितदेतदाह शक्तिद्वयंहीति मायायाःसाभा सायाःशक्तिद्वयंहिप्रसिद्धंसर्वजनेषुकिंतत् । विक्षेपरूपैका शक्तिरावृतिरपरानाहंब्रह्ममनुष्योहमितिसर्वेषामनुभवद्द त्यर्थः । तत्रविक्षेपशक्तिद्वारकंमायाकार्यमाहविक्षेपेति लिंगसूक्ष्मशरीरंसप्तदशात्मकंतदादौप्रथमंयस्यब्रह्मांडस्यू लशरीरंसमष्टिरूपमंतेयस्यतल्लिंगादिब्रह्मांडांतंजगत्सृजेद्विक्षे पशक्तिस्तत्प्रधानमज्ञानामित्यर्थः । तदुक्तमभियुक्तैः आककाद्याविक्षिपति(?)संस्फुरदात्मरूपंजीवेश्वरत्वजगदा कृतिभिर्मृषैव।अज्ञानमावरणविभ्रमशक्तियोगादात्मत्वमा त्रविषयाश्रयतावलेनेति॥ १३ ॥

यतोमायामयेसृष्टेरतोरज्जुवदधिष्ठानतयाविवर्तमानंमाया सत्तास्फूर्तिप्रदत्वेनानुगतमात्रेणकूटस्थमपिब्रह्मकारणमित्यु च्यतेनपरमार्थतइत्येतदाह—

शात्मकत्वोक्त्याजडप्रपंचवैलक्षण्यमीर्यते आनंदमिति ॥ परमानंदरूपत्वकथनेनपरमपुरुषार्थरूपत्वद्योतनात्तुच्छदुःखाकारप्रपंचविलक्षणतोक्ताचस्तुशब्दोबाधाभाववलक्षयति । तेनदृष्टनष्टस्वरूपतयास्वप्नतुल्यजगद्वैलक्षण्यमुक्तं तथाचकार्यकारणरूपेणवाच्यवाचकरूपेणोपकार्योपकारकरूपेणविभाव्यमानप्रपंचविलक्षणस्यब्रह्मणः सृष्टत्वादि मायामयमेवेत्यर्थः ॥ १४ ॥

एवंमायाविक्षेपशक्तिनिबंधनंप्रपंचविभ्रममुपपाद्यावरणशक्तिप्रयुक्तंब्रह्मस्वरूपाविवेकलक्षणंसंसारित्वमात्मनोदर्शयति—

अंतर्दृग्दृश्ययोर्भेदंबहिश्चब्रह्मसर्गयोः॥आवृ
णोत्यपराशक्तिःसासंसारस्यकारणं॥१५॥

अंतःप्रतीचिअहमित्यस्मिन्नवभासेयाशक्तिर्दृग्आत्मनोदृश्याद्देहवैलक्षण्यंदृश्यस्यवादृग्विलक्षणत्वमावृणोतितथाबहिश्चपरांचिविषयेब्रह्मणःपरिपूर्णस्यभून्यनइनिसर्गप्रपंचस्यमिथोभेदंविंबंजगद्दृश्यमासंसारस्यज्ञानानं

देकरसस्यसमात्मत्वंतद्विपरीतरूपत्वं वावृणोतितिसापरावि क्षेपरूपायाअन्यासंसारस्यप्रसिद्धस्यकारणस्वरूपास्फुरणा द्विपरीतरूपतामात्मनोमन्यमानः स्वमइवसंसरतिलोकइ ति प्रसिद्धत्वान्नात्रयुक्तानुसंधानेन कार्यमित्यभिप्रायः १५ सासंसारस्यकारणमित्युक्तंतत्रतयाशक्त्याकः संसरतीत्यपे क्षायांसंसारिस्वरूपंविविच्यदर्शयन्संसारस्यमायामयत्व माह--

साक्षिणःपुरतोभातिलिंगदेहेनसंयुतः॥चिति च्छायासमावेशाज्जीवःस्याद्व्यावहारिकः १६॥

साक्षिणः सर्वांतरस्यप्रत्यगात्मनःपुरतोऽग्रेऽव्य वधानेनयल्लिंगमहंकारप्रधानंप्राणांतःकरणलक्षणंदेहेनस्थू लेनसंयुतंभातितल्लिंगंचितिच्छायासमावेशाच्चैतन्याभास व्याप्तत्वाद्व्यावहारिकोव्यवहारसिद्धोजीवः स्यात्कर्ताभो क्ताहंमनुष्यःकाणोवधिरइत्येवंव्यवहर्ताभवतीत्यर्थः १६॥

दृश्यस्यदृगात्मन्यध्यासनिबंधनंजीवत्वंव्यवहाराश्रयमु

त्वावंधमोक्षयोर्वैयधिकरण्यशंकानिवृत्तयेचिदात्मनोऽना त्मन्यध्यासनिबंधनंजीवत्वमाह—

अस्यजीवत्वमारोपात्साक्षिण्यपिचभासते ॥
आवृतौतुविनष्टायांभेदजातंप्रयातितत् ॥ १७ ॥

अस्यपूर्वोक्तलिंगस्यजीवत्वमारोपादध्यासात् । साक्षिण्यपिप्रत्यक्चिदात्मन्यपिचभासतेतथाचसंघातवि लक्षणःसाक्ष्यपिसंघाततादात्म्याध्यासात्संसार्येवभासते नपरमार्थतःकोपिसंसारीजीवोऽस्तीत्यभिप्रायः आत्मा ज्ञाननिबंधनमात्मनोबंधनमित्यत्रान्वयमुक्त्वाव्यतिरेकमा ह । आवृताविति । आत्मतत्त्वावृतौअज्ञानरूपायांविनष्टा यांतुतद्भेदजातंपूर्वोक्तलिंगंजीवःसाक्षीत्येवंलक्षणविशेष जातंप्रयातिप्रकर्षेणगच्छतिबाधितंभवतीत्यर्थः॥ १७ ॥

तदेवमन्वयव्यतिरेकाभ्यामावरणशक्तिप्रधानाज्ञाननि बंधनमात्मनः संसारित्वमुक्त्वाविक्षेपशक्तिप्रधानाज्ञाननि बंधनमेवब्रह्मणः सप्रपंचत्वमित्येतत्प्रपंचयति—

सर्गस्यब्रह्मणस्तद्वत् भेदमावृ
त्यतिष्ठति ॥ याशक्तिस्तद्वशा
ब्रह्मविकृतत्वेनभासते ॥ १८ ॥

यथादृश्यस्यप्रत्यगदृश्येविवेकाच्छादिकाआवरणश
क्तिस्तद्वद्याशक्तिः विक्षेपात्मिकाब्रह्मणः परमात्मनः सका
शात्सर्गस्यसृज्यप्रपंचस्यभेदंब्रह्मासंसर्गित्वलक्षणं विशेष
मावृत्यतिष्ठतितद्वशात्तन्महिम्नाब्रह्मविकृतत्वेनसप्रपंचत्वे
नभासते ॥ जगत्सृष्टिस्थितिप्रलयकारणंब्रह्म सर्वकर्मासर्वे
कामइत्यादौसप्रपंचमिवप्रतीयतइत्यर्थः ॥ १८ ॥

अन्वयमुक्त्वाव्यतिरेकमाह--

अत्राप्यावृतिनाशेनविभाति
ब्रह्मसर्गयोः॥भेदस्तत्रोविकारः
स्यात्सर्गेनब्रह्मणिक्वचित्॥१९॥

अत्रापिब्रह्मण्यावृतिनाशेआवरणरूपाविद्याविनाशे
सतिब्रह्मसर्गयोः ब्रह्मप्रपंचयोर्भेदोविशेषोनविभातिइदं ब्र

ह्मकारणमिदंजगत्कार्यमितियोविशेषःस्थितः सोविद्याविक्षेपरूपत्वादविद्यायांनिवृत्तायांनिवृत्तः पुनर्नभासतेइत्यर्थः । यतएवमविद्यामायादिशब्दवाच्याज्ञानकल्पितोविकारोऽतः कारणात्सर्गेसर्गनिमित्तेकचित्कदाचिदपिब्रह्मणिनविकारःस्यान्नभवतीत्यर्थः ॥ १९ ॥

एतावतायंथसंदर्भेणसदैवासंगकूटस्थएवात्मासाक्षीत्वंपदार्थः तथासदैवनिष्प्रपंचकूटस्थमेवब्रह्मतत्पदार्थः उभयत्रभासमानोविशेषगुणोमायामयत्वात्कालत्रयेपिनपरमार्थइतिनतत्कृतोविशेषः कोप्यात्मवस्तुनिसंभाव्यतेइतिशोधितौतत्त्वंपदार्थौ।इदानींतयोरेकत्ववाक्यार्थंकथयितुंतत्त्वंपदयोर्वाच्यार्थलक्ष्यार्थंचक्रमेणश्लोकद्वयेनोपदिशति--

अस्तिभातिप्रियंरूपंनामचेत्यंशपंचकं ॥ आद्यंत्रयंब्रह्मरूपंजगद्रूपंततोद्वयं ॥ २० ॥

यथावाह्येकस्मिन्देहेतद्वह्यघटेचअस्तीतिसत्तोष्ठि· रूपतेभातीतिस्फुरतामियमित्यनुकूलवेदनीयतयासुखात्म

ता तथारूपमाकारविशेषः करचरणादिस्थूहलक्षणंपृथुबु
ध्नोदराकारलक्षणंच नामशरीरंघटइतिचेत्येवंपंचकंयदस्ति
तत्रायंत्रयंसत्तास्फुरताभातिचेतिब्रह्मरूपंप्रत्यग्ब्रह्मलक्षणः स्व
रूपंपरमार्थततः पुरस्तादुक्तंद्वयंनामरूपंचेतितज्जगद्रूपंमा
यामयमनृतंवाचारंभणत्वश्रवणादित्यर्थः ॥ एतेनसर्वए
ववाह्याभ्यंतराभावाव्याख्याताः ॥ तथाचेतन्यंचैकमवि
विक्तंसत्तत्त्वंपदयोर्वाच्यंभवतीतिसिद्धं ॥ २० ॥

इदानींपदयोर्लक्ष्यार्थंवाच्यार्थैकदेशमुद्धृत्योपदिशति—

खवाय्वग्निजलोर्वीपुदेवतिर्य
ङ्नरादिषु ॥ अभिन्नात्सच्चिदा
नंदाद्भिद्येतेरूपनामनी ॥ २१ ॥

खादिपुपंचसुअधिभूतेपुदेवतिर्यगादिभेदभिन्नेष्वध्यात्मेषु
चअभिन्नादव्यावृतात्सच्चिदानंदादधिष्ठानरूपात्साक्षिणःरू
पनामनीप्रतिविषयंभिद्येतेतथाचसर्वपदार्थेष्वनुस्यूतंसच्चिदा
नंदात्मकंवस्तुतत्त्वंपदयोर्लक्ष्यमित्यर्थः । ननुकथंजगतिवि
भाव्यमानानांसत्तास्फूर्तानन्दानांप्रत्यग्ब्रह्मरूपत्वमिदमिति

परागूपेणेवप्रतीयमानत्वादितिचेत् । उच्यते। विचार्यमा
णेपुविषयेपुसत्तादेरसंभवएव । तथाहिसदिदमितिपरागूप
मुल्लिख्यतेतत्रास्तीदमितिपदृष्टतेतदेवसमयांतरेऽसद्बुद्धि
गम्यंदृश्यतेनास्तीदमिहेतितथाचास्तित्वनास्तित्वयोरेकत्र
विरोधान्नसत्त्वमसत्त्वंवाविषयस्यनिश्चेतुंशक्यतेकालभेदे
नोभयधर्मोपपत्तेर्नदोषइतिचेत्तर्हिशुक्तिरजतस्यापिसत्त्वा
सत्त्वेपरमार्थेस्यातामितिनभ्रांतिबाधव्यवहारःक्वापीतिप्रस
ज्येत तस्माद्विशेषेपुव्यभिचरत्सुयदिदमितिसर्वाव्यभिचार
तयासर्वत्रावभासते तदेवैकंसत्तस्यनकापिनकदापिव्यभि
चारइतितत्सत्यं विषयास्तुव्यभिचरंतोमिथ्येतिसिद्धं तत्स
त्यंतद्ब्रह्मतत्परंसआत्मेतिश्रुतेः । तस्येदमितिपरागूपेणो
ल्लेखस्तुपरागध्यस्तविषयोपरागनिबंधनोविभ्रमोहंकारादि
देहांतेष्वहमितिप्रत्ययोपिप्रत्यक्त्वाध्यासापेक्ष्यइतिसर्वम
नवद्यं एवंघटःस्फुरतिपटःस्फुरतिघटइष्टः पट इष्टः इत्यत्रा
पिघटपटादीनांमिथोव्यभिचारेपिस्फुरत्त्वस्येष्टस्यचस्वतो
विशेषानिरूपणात्व्याभिचरत्सुविशेषेष्वव्याभिचरतोःस्फु

रूपेप्रत्ययोः सर्वानुस्यूतसन्मात्रस्यजगतोव्यभिचाराद्धु क्तात्रह्मात्मरूपता अतएवश्रुतिः ज्ञानंब्रह्म आनंदोब्रह्मविज्ञानमानंदंब्रह्मेतिएतेनानंदस्यापिब्रह्मलक्षणत्वंदेशकालवस्तुपरिच्छेदराहित्यमुक्तमेवभवतिदिक्कालयोरपिजडत्वेनपराग्वस्तुवदृश्यत्वेनमिथ्यात्वादिति । तस्मान्नामरूपयोर्व्यभिचारिणोर्व्युदासेनसत्तास्फुरणानंदभागीब्रह्मात्मपदार्थंलक्षयित्वाहंब्रह्मास्मीतिवाक्यार्थोनुसंधेयः तत्रापिसत्तारूपेणपराग्र्थव्यावृत्तंब्रह्मानन्ददेनलक्षणीयंस्फुरणपरप्रेमास्पदत्वेनदेहाद्यहंकारप्रत्ययगर्थव्यावृत्तंआत्मात्वं। दार्थोलक्षणीयः अनयोश्चलक्षणयापदानुस्फुरणदशायांव्यावर्त्यभेदाद्भेदे भासमानेपिनस्वरूपभेदोस्तिस्फुरणत्वराहित्यत्वेसत्ताया जडत्वापत्तेः सत्ताव्यावृत्तस्यचस्फुरणस्यासत्त्वप्रसंगात्सत्तास्फुरताविरहिणश्चानंदस्यादर्शनादसंभवाच्चेत्येवमखंडवाक्यार्थप्रतिपत्तिसिद्धिरिति ॥ २१ ॥

एवंविज्ञातवाक्यार्थस्यदृढतरवाक्यार्थरूपाखंडब्रह्मात्मसाक्षात्कारोदयेसाधनविशेषमुपदिशति—

**उपेक्ष्यनामरूपेद्वेसच्चिदानं
दवस्तुनि ॥समाधिंसर्वदाकु
र्याद्धृदयेवाथवाबहिः॥२२॥**

सपूर्वोक्तप्रकारेणबाध्यांशभूतेनामरूपेद्वेअप्युपेक्षावस्तु
तयाबाधित्वासच्चिदानंदवस्तुनिलक्ष्येखंडार्थेएकरसेसर्वदा
समाधिंकुर्यात्समाधिर्नामचित्तस्याखण्डात्माद्वयब्रह्मताव
न्मात्रेणस्थिरीभावः तंकुर्यादित्यर्थः।कुत्रस्थानेसमाधिःक
र्तव्यइत्यपेक्षायांकर्तुर्बुद्धिसामर्थ्यतारतम्येनस्थानभेदमा
ह॥ हृदयेवाथवाबहिरिति ॥ २२ ॥

तत्रांतर्बहिश्चब्रह्मणिकर्तव्यसमाधिंद्विधाविभज्यव्युत्पाद
यतिसप्तभिःश्लोकैःतत्रचतुर्भिर्हृदयालंबनसमाधिभेदानाह

**सविकल्पोऽविकल्पश्चसमा
धिर्द्विविधोहृदि ॥ दृश्यशब्दा
नुवेधेनसविकल्पःपुनर्द्विधा॥२३॥**

ज्ञातृज्ञानज्ञेयविकल्पानांसम्याग्विलयानपेक्षतयाऽख
ण्डसच्चिदानंदात्मनिचित्तसमाधानंसविकल्पकसमाधिः

उक्तविकल्पानांसम्यग्लयापेक्षयायथोक्तात्मनिचित्तसमाधानंसविकल्पोनिर्विकल्पकसमाधिरिति । हृदिद्विविधसमाधिरित्यर्थः प्रथमंपुनर्द्वेधाविभज्यतेदृश्येति ॥ दृश्यानुवेधेनप्रकारेणशब्दानुवेधेनचप्रकारेणसविकल्पकः समाधिः पुनर्द्विधेत्यर्थः ॥ २३ ॥

तत्राद्यंव्युत्पादयति—

कामाद्याश्चित्तसाद्दृश्यास्तत्साक्षित्वेनचेतनां॥ध्यायेद्दृश्यानुविद्धोयंसमाधिःसविकल्पकः॥ २४ ॥

कामाद्याश्चित्तस्यैववृत्तयःदृश्याचित्तवदाविर्भावतिरोभावधर्मकत्वात्साचित्तावस्थायामेवविभाव्यमानत्वात्सुषुप्त्यभावाच्चित्तवत्सदादृश्यत्वाद्वाचित्तधर्मानात्मनोधर्मायतोऽतस्तत्साक्षित्वेनविभज्यावभासमानांचेतनांस्वप्रकाशचिदात्मस्वभावभूतांध्यायेदालोच्यतदेकमनस्तयावस्थानंध्यानंतत्कुर्यात् ॥ यदेवंविधंध्यानमयंदृश्यानुविद्धोनामसविकल्पकः समाधिरुच्यतइतियोजना ॥ २४ ॥

एवंस्थूलसविकल्पकसमाधिमभिधायसूक्ष्मंसविकल्पकंद्वितीयंसमाधिमाह--

असंगःसच्चिदानंदःस्वप्रभोद्वैतवर्जितः॥ अस्मीतिशब्दविद्धोयंसविकल्पःसमाहितः॥ २५॥

असंगः कामादिवृत्तिनिमित्तसंगरहितः सच्चिदानंदोनृतजडदुःखसंसर्गरहितः स्वप्रभोऽलुप्तप्रकाशस्वभावोद्वैतवर्जितोनिवृत्तसमस्तद्वैतावभासोयएवंविधः प्रत्यगात्मासोहमस्मीतिशब्देनविद्धोयंसविकल्पः समाहितःयएवंचित्तसमाधानेनसंपादितः शब्दानुविद्धः सविकल्पकसमाधिरित्यर्थः॥ २५॥

एवंयत्नतः क्रमेणसमाधिद्वयसंपन्नौस्वयमेवप्रवर्तमानंनिर्विकल्पसमाधिमुपदिशति--

स्वानुभूतिरसावेशाद्दृश्यशब्दावुपेक्ष्यतु॥निर्विकल्पःसमाधिःस्यान्निवातस्थलदीपवत्॥२६॥

स्वानुभूतिरात्चिदानंदानुभवः सएवरसः परमानंदः रसोवै रसइतिश्रुतिः तस्मिन्नावेशात्प्रवेशाच्चित्तस्यतदेकाकारतापत्तिः तस्मात्स्वानुभूतिरसावेशाद्दृश्यंकामादिवृत्तिमात्मनः शब्दोस्मीतिपूर्वश्लोकेयउक्तः सतावुभौदृश्यशब्दावुपेक्ष्याभ्यांसमुद्भवंतमनादृत्यानिर्वातस्थलदीपवच्चित्तस्याव स्थानंनिर्विकल्पकसमाधिः स्यादितियोजनादृश्यशब्दावुपेक्ष्यतुपुनःस्वानुभूतिरसावेशाच्चित्तस्यैकलक्षणमवस्थानंसनिर्विकल्पकसमाधिःस्यादितिवासंबंधः ॥ २६ ॥

इदानीमिदमेवसमाधित्रयंबाह्यावलंबनंव्युत्पादयति–

हृदिचबाह्यदेशेपियस्मिन्क
स्मिंश्चवस्तुनि॥समाधिराद्यःस
न्मात्रेनामरूपेपृथक्स्थितः॥२७॥

यस्मिन्कस्मिंश्चवस्तुनिसूर्यादौयत्सन्मात्रसत्तामात्रमव्यभिचरितस्वरूपंतस्मिन्सन्मात्रेयच्चित्तसमाधानंसमाधिराद्यादृश्यानुविद्धानामसविकल्पकइत्यर्थः । अस्यसमाधे

विशेषणंनामरूपपृथक्स्थितइतिनामरूपांशपरित्यागेनस
न्मात्रेस्थितइत्यर्थः ॥ २७ ॥

द्वितीयंशब्दानुविधंसविकल्पकसमाधिमाह—

अखंडैकरसंवस्तुसच्चिदानंदल
क्षणं॥इत्यविच्छिन्नचित्तेऽयंसमा
धिर्मध्यमोभवेत् ॥ २८ ॥

स्पष्टार्थः ॥ २८ ॥

अत्रापिनिर्विकल्पकंसमाधिमाह—

स्तब्धभावोरसास्वादात्तृती
यःपूर्ववन्मतः॥एतैःसमाधिभिःष
ड्भिर्नयेत्कालंनिरंतरं ॥ २९ ॥

एतैरुक्तैः षड्भिर्बाह्यालंबनैर्हृदयाधारैश्चचित्तसमाधिभि
र्निरंतरंकालंनयेत् एतेषामन्यतमेनसमाधिनाविनाक्षणमात्र
मपिनतिष्ठेदित्यर्थः ॥ २९ ॥

उक्तायाःसमाधिकर्तव्यतायाअवधिंसूचयन्नुक्तसमाधि

परिपाकलब्धंनित्यसमाधिमयत्नायतिमाह—

देहाभिमानेगलितेविज्ञातेपरमात्मनि॥यत्रयत्रमनोयाति तत्रतत्रसमाधयः॥ ३० ॥

परमात्मनिसच्चिदानंदाद्वयेप्रत्यगेकरसेविज्ञातेसाक्षाद्भावमापन्नेसतिप्राचीनेदेहाभिमानेमनुष्योहंब्राह्मणइत्यादिदेहोपनिबंधाभिमानेगलितेऽहेरिवपरित्यक्तस्वनिर्मोकापगतेसतियत्रयत्रचक्षुरादिप्रचारभूमौमनोयातिस्वभावतःप्रवर्तते तत्रतत्रसर्वत्रसमाधयःपूर्वोक्ताएवनामरूपविकारादननुबंधिनःसच्चिदानंदवस्तुमात्राकाराचित्तवृत्तिरूपानिरंतरंभवंतीत्यर्थः ॥ ३० ॥

एवंसाक्षात्काररूपेसमाधौसतियद्भवतितन्मुंडकवाक्येनाविष्करोति—

भिद्यतेहृदयग्रंथिश्छिद्यंतेसर्वसंशयाः॥क्षीयंतेचास्यकर्माणि तस्मिन्दृष्टेपरावरे ॥ ३१ ॥

हृदयग्रंथिरहंकाराख्योभिद्यतेविदीर्य्यते । तस्मिन्भग्नेतन्मूलास्तदाश्रिताःसर्वसंशयाआत्मविषयाःछिद्यंतेनश्यंतेसकृन्नष्टानामन्येषांपुनःकर्मवशात्प्रादुर्भावोभविष्यतीतिनाशंकाकार्येत्याह। क्षीयंतइति।अस्यविदुषःकर्माणिपुण्यपापलक्षणानिसंचितानिसर्वाणिक्षीयंतेफलपर्यंतस्वकार्यमनुत्पाद्यैवनश्यंतीत्यर्थः ज्ञानावस्थायांप्रमादकृतान्यपितानिनसंश्लिष्यंतइतिचकारेणसमुच्चीयते।प्रारब्धफलानांतुकर्मणांभोगादेवनाशइतिद्रष्टव्यं।एतत्सर्वंकदाभवतीत्यपेक्षायामाह।तस्मिन्निति। तस्मिन्परावरेपरंब्रह्मादिअवरंमनुष्यादिपरंचावरंचपरावरंसर्वात्मकंब्रह्मतस्मिन्ब्रह्मणिदृष्टेसाक्षात्कृतेप्रपंचविलापनेनप्रत्यगेकरसतयोपलब्धेसतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

तदेवमादितआरभ्यतत्त्वंपदार्थशोधनपूर्वकंमहावाक्यार्थतत्त्वज्ञानसाक्षात्कारपर्यंतंसमाधानंसफलंचोपदिष्टं॥समाप्तः शास्त्रार्थः सर्वोपि ॥ तत्रप्रत्यग्ब्रह्मणोरेकत्ववाक्यार्थः इतियत्पुरोपदिष्टंतत्रचिदाभासस्यस्थूलसूक्ष्मोपाधिविशि

परिपाकलब्धंनित्यसमाधिमयत्नायतिमाह—

देहाभिमानेगलितेविज्ञातेपर
मात्मनि॥यत्रयत्रमनोयाति
तत्रतत्रसमाधयः॥ ३० ॥

परमात्मनिसच्चिदानंदाद्वयेप्रत्यगेकरसेविज्ञातेसाक्षाद्भाव
मापन्नेसतिप्राचीनेदेहाभिमानेमनुष्योहंब्राह्मणइत्यादिदेहो
पनिबंधाभिमानेगलितेऽहेरिवपरित्यक्तस्वनिर्मोकायगतेस
तियत्रयत्रचक्षुरादिप्रचारभूमौमनोयातिस्वभावतःप्रवर्तते
तत्रतत्रसर्वत्रसमाधयःपूर्वोक्ताएवनामरूपविकारादननुबंधि
नःसच्चिदानंदवस्तुमात्राकारचित्तवृत्तिरूपानिरंतरंभवंती
त्यर्थः॥ ३० ॥

एवंसाक्षात्कारूपेसमाधौसतियद्भवतितन्मुंडकवाक्ये
नाविष्करोति—

भिद्यतेहृदयग्रंथिश्छिद्यंतेसर्वसं
शयाः॥क्षीयंतेचास्यकर्माणि
तस्मिन्दृष्टेपरावरे॥ ३१ ॥

हृदयग्रंथिरहंकाराख्योभिद्यतेविदीर्य्यते । तस्मिन्भग्नेतन्मूलास्तदाश्रिताःसर्वसंशयाआत्मविषयाःछिद्यंतेनश्यंतेसकृन्नष्टानामन्येषांपुनःकर्मवशात्प्रादुर्भावोभविष्यतीतिनाशंकाकार्येत्याह। क्षीयंतइति।अस्यविदुषःकर्माणिपुण्यपापलक्षणानिसंचितानिसर्वाणिक्षीयंतेफलपर्यंतस्वकार्यमनुत्पाद्यैवनश्यंतीत्यर्थः ज्ञानावस्थायांप्रमादकृतान्यपितानिनसंश्लिष्यंतइतिचकारेणसमुच्चीयते।प्रारब्धफलानांतुकर्मणांभोगादेवनाशइतिद्रष्टव्यं।एतत्सर्वंकदाभवतीत्यपेक्षायामाह।तस्मिन्निति। तस्मिन्परावरेपरंब्रह्मादिअवरंमनुष्यादिपरंचावरंचपरावरंसर्वात्मकंब्रह्मतस्मिन्ब्रह्मणिदृष्टेसाक्षात्कृतेप्रपंचविलायनेनप्रत्यगेकरसतयोपलब्धेसतीत्यर्थः॥ ३१॥

तदेवमादितआरभ्यतत्त्वंपदार्थशोधनपूर्वकंमहावाक्यार्थतत्त्वज्ञानसाक्षात्कारपर्यंतंसमाधानंसफलंचोपदिष्टं॥समासः शास्त्रार्थः सर्वोपि ॥ तत्रप्रत्यग्ब्रह्मणोरेकत्ववाक्यार्थः इतियत्पुरोपदिष्टंतत्रचिदाभासस्यस्थूलसूक्ष्मोपाधिविशि

ष्टजीवस्यप्रत्यक्त्वव्युदासायसाक्षिणःपुरतोभातिलिंगं देहे नसंयुतं।चितिच्छायासमावेशाज्जीवःस्याद्व्यावहारिकः। अस्यजीवत्वमारोपात्साक्षिण्यपिभासतइतियोविशेषः सूचितस्तमिदानींप्रपंचयितुंजीवाख्यप्रकरणमिदमारभ्यते-

अवच्छिन्नश्चिदाभासस्तृतीयः
स्वप्नकल्पितः॥विज्ञेयस्त्रिविधो
जीवस्तत्राद्यःपारमार्थिकः॥ ३२॥

अवच्छिन्नोघटाकाशादिवत्प्राणादिसंघातावच्छिन्नश्चिदात्माप्रत्यगात्मेत्येकाविधा जीवस्यचिदाभासउदकइवसूर्यादेरूपादौचित्प्रतिबिंबउपाधिधर्मास्कंदितोजीवइतिद्वितीयाविधा स्वप्नकल्पितोदेहोहंमनुष्योहमित्येवंस्वप्नइवस्थूलसंघाताभेदेनकल्पितोजीवइतितृतीयाविधा इत्येवंजीवोहमित्येवभासमानात्मात्रिविधोज्ञेयःतत्रतेषुमध्येआद्योअवच्छिन्नःपारमार्थिकोजीवोविज्ञेयःइतियोजना ॥ ३२ ॥

कथमवच्छिन्नस्यपारमार्थिकत्वमित्यतआह-

अवच्छेदःकल्पितःस्यादवच्छे

**द्यंतुवास्तवं॥तस्मिन्जीवत्वमारो
पाद्ब्रह्मत्वंतुस्वभावतः॥ ३२ ॥**

निरवयवस्यमहतोभूतस्यचिद्धातोःप्राणादिभिरवच्छेदः कोनामस्यात्सांशस्यखलुस्तंभादेर्मूलदेशेभूविवरेणावच्छेदेग्रेचोत्तरावच्छादनवंशपाल्यादिनानैवमस्यावच्छेदोपिनिरंशत्वादेवनापिसर्पगिलितमंडूकइवसर्पेणप्राणादिनायमवच्छिद्यतेपूर्णतयातदसंभवात् । निष्कलंनिःक्रियंशांतंपूर्णमदःपूर्णमितिश्रुतेः। नापिहस्तीवहस्तिपकेनस्वेच्छानुविधेयतयाप्राणादिनायमवच्छिद्यतेप्राणादेरेवजडस्यचिदात्मपरतंत्रतयावैपरीत्यात् । यःप्राणमंतरोयमयतियःसर्वाणिभूतान्यंतरोयमयतीतिश्रुतेः। एतेनमृदादिनेवघटादेःकारणतयाप्राणादिनावच्छेद्यताचिदात्मनःप्रत्युक्तानचेहप्रकारांतरंपारमार्थिकंसंभवतितस्माच्चिदात्मनोवच्छेदःकल्पितःस्यादितिकथंतर्हुपाध्यवच्छिन्नश्चिदात्माजीवइतिव्यवहारावभासावितिचेत्उपाधेःपरिच्छिन्नादिना चिदात्मनःपृथग्विविक्ततयानुपलंभादितिवदामःयथाराहुःस्वरूपेणसन्नपिचं

आदित्यमंडलोपरागंविनानभस्यक्षेणविभाव्यतेतथाचिदा
त्माप्यहमुपरागमंतरेणनविशेषतःपरिस्फुरतिअतोविशेषा
कारावभासस्यपरिच्छिन्नोपाधिपरतंत्रत्वादुपाध्यवच्छिन्न
चिदात्माजीवइतिव्यवहारावभासयोरुपपत्तिरितिसर्वसमं
जसंअवच्छेदस्यावच्छेद्यावच्छेदकोभयनिरूपणीयस्यक
ल्पितत्वेतन्निरूपकयोरपितयोःकल्पितत्वंस्यात्ततश्चनकिं
चित्परमार्थसदस्तीतिशून्यमतापत्तिरित्यतआह।अवच्छे
द्यंतुवास्तवमिति।अयमर्थः अवच्छेदकस्यमाणाद्युपाधेरवा
स्तवत्वात्तत्कृतावच्छेदोप्यवास्तवः स्यान्नत्ववच्छेद्यंचि
दात्मतत्त्वमपिनहिचरणाभरणेसर्पारोपितेहिकृतचरणवेष्टन
स्यावास्तवत्वेपिचरणंतेनवेष्टमानमवास्तवंभवतितदेतदाह।
वच्छेद्यंतुवास्तवंपरमार्थमेवेत्यर्थः अतइदंसिद्धमित्युपसंह
रति।तस्मिन्निति।तस्मिन्वास्तवेचिदात्मनिजीवत्वंसंसारि
त्वमारोपाद्परिच्छेदकोपाध्यविवेकोत्थभ्रममात्रप्रामाणि
कंजीवत्वंतस्येत्यर्थः ॥ स्वभावतस्तुब्रह्मत्वंपूर्णत्वमेवनपरि
च्छिन्नत्वंजीवत्वमेवेत्यर्थः ॥ ३२ ॥

तत्राद्यःपारमार्थिकइत्यस्मिन्नुक्तविशेषेप्रयोजनमाह-

अवच्छिन्नस्यजीवस्यतादात्म्य ब्रह्मणासह॥तत्त्वमस्यादिवाक्या निजगुर्नेतरजीवयोः ॥ ३४ ॥

तत्त्वमस्यादिवाक्यानितत्त्वमस्यादिभिः पदैरुपाध्यव च्छिन्नंजीवमनूद्यतस्यावच्छेद्यस्यावच्छेदावच्छेदकविशे षणांशव्युदासेनलक्षणयातत्पदलक्ष्येणब्रह्मणासहतादा त्म्यंब्रह्मैकस्वभावंजगुः कथयंतीत्यर्थः नपुनरितरजीव योश्चिदाभासस्वमकल्पितयोर्ब्रह्मतादात्म्यंजगुस्तयोःस्वरू पतएवकल्पितत्वेमिथ्यात्वादित्यर्थः ॥ ३४ ॥

कथंतयोर्मिथ्यात्वमित्यपेक्षायांतदुपपादयति-

ब्रह्मण्यवस्थितामायाविक्षेपावृ तिरूपका॥आवृत्याखंडतातस्मि ञ्जगज्जीवौप्रकल्पयेत् ॥ ३५ ॥

विक्षेपावरणाभ्यांनिरूप्यमाणाचिदात्म्येब्रह्मण्यवस्थि तामायातास्मिन्ब्रह्मणिस्वाभावकीमखंडतामावृत्याच्छाद्य

जगत् जीवौ म कल्पयेत् भोक्ताभोग्यं चेति विभागमनेकविधं कल्पयेदित्यर्थः ॥ ३५ ॥

तत्र कोजीवः किंवा जगदित्यपेक्षायामाह—

जीवोधीस्थश्चिदाभासोजगत्स्याद्भूतभौतिकं ॥ अनादिकालमारभ्यमोक्षात्पूर्वमिदंद्वयं ॥ ३६ ॥

अविद्ययाकल्पितोजीवोधीस्थोबुद्धौप्रतिबिंबतश्चिदाभासश्चैतन्याभासोभवतियद्यपिबिंबप्रतिबिंबयोर्नभेदोस्तिवस्तुतस्तथाप्युपाधिस्थानावैशिष्ट्येनप्रतिबिंबस्याभासत्वेआभासश्चनबिंबधर्मोनाप्युपाधिधर्मोनाप्युभयधर्मोनापिस्वतंत्रइत्यन्यत्रप्रतिपादितंअतःआभासात्मजीवोविद्याकल्पितइत्यर्थःइदानींजगदाह।जगदिति।भूतमाकाशादिभौतिकंचराचरेदेवतिर्यङ्मनुष्यलक्षणंभवतिस्यात्छन्दोभवतीत्यस्मिन्नर्थेभूतभौतिकलक्षणंजगद्भोग्यंधीस्थचिदाभासोभोक्तेत्युभयमपिचिदात्मन्यखंडेब्रह्मण्यविद्याविजृंभितमित्युक्तंभवति।नन्वनयोरविद्याकल्पितत्वेशुक्तिरजतादिवद्बाधः कदा

चिदुपलभ्येतसनेोपलभ्येततस्मान्नाविद्यामयत्वमित्यत आह।अनादीति।जीवश्चजगच्चेतीदंद्वयमनादिकालमारभ्या मोक्षादविद्यानिवृत्तिरूपात्पूर्वमनुवर्ततेतथाचयावदधिष्ठान साक्षात्कारोनोदेतितावत्स्वमइवाप्रबोधोदयंनबाध्यतइ त्यर्थः ॥ ३६ ॥

ननुयदिदंद्वयमनादिअनंतंचामोक्षात्तर्हिकथंसुप्तिप्रल यश्रुतिस्मृतिवादःकथंचसुषुप्तिजागरावित्यतआह–

चिदाभासेस्थितानिद्राविक्षेपा वृत्तिरूपिणी॥आवृत्यजीवजग तीपूर्वंनूत्नेनकल्पयेत् ॥ ३७॥

चिदाभासेजीवेस्थितानिद्राअविद्याकिंलक्षणाविक्षेपावृ त्तिरूपिणीप्रागुक्तलक्षणासाजीवजगतीपूर्वंप्रथमंसुषुप्तिप्रल ययोरावृत्यप्रविलाप्यस्वात्मसात्कृत्वापुनःप्रबोधसृष्ट्योर्नू- त्नेननूतनरूपेणकल्पयेत्पुनर्जीवजगद्व्यवहारंप्रवर्तयेदित्य क्षरयोजनाअविद्याकल्पितस्यचिदाभासस्याविद्याश्रयत्वा योगादहमज्ञइत्यविद्यातास्मिन्स्फुटतरावभासमपेक्ष्याचि

दाभासेस्थितानिद्रेत्युक्तमितिद्रष्टव्यं यद्वा पूर्वश्लोके चिदाभासो जीवस्तद्भोग्यं च भूतभौतिकरूपं जगद्व्यावहारिकमुभयं सच्चिदानंदब्रह्मचैतन्यस्थानाद्यविद्याविक्षिप्तमामोक्षं दृश्यमानमुदितं। अस्मिंस्तु श्लोके चिदाभासेस्थितानिद्रेति आवरणप्रधानाप्रत्यगविद्योच्यते तया स्वप्नकल्पितो जीवस्तद्भोग्यं जगत्प्रातिभासिकमुभयं प्रतिपादितमिति तात्पर्यार्थो द्रष्टव्यः। व्याख्यातं ॥ ३७ ॥

एतयोः कथं प्रातिभासिकत्वमित्यपेक्षायामाह—

प्रतीतिकालएवैतेस्थितत्वात्प्रातिभासिके॥नहिस्वप्नप्रबुद्धस्यपुनःस्वप्नेस्थितिस्तयोः ॥ ३८ ॥

एतेअनंतरोक्तेजीवजगतीप्रतीतिकालएवप्रतिभाससमयएवनपुनरस्तात्नपश्चाद्स्थितत्वात्प्रातिभासिकेउच्येतेइत्यर्थः।उक्तंप्रतीतिकालमात्रभासत्वमनुभवोक्तयाद्रढयति। नहीतिस्वप्नात्प्रबुद्धस्यावस्थांतरंगतस्यपुंसः पूर्वदृष्टयोस्तयोः पुनः स्वप्ननिवृत्त्युत्तरकालमपि । नहिस्वप्नेस्थितिर

स्तितथादर्शनादेवेत्यर्थः स्वमदृष्टस्यावस्थांतरेस्वमांतरेवा संवादाभावात्प्रतिभासकालमात्रतयासिद्धंप्रतिभासकत्व मितिभावः ॥ ३८ ॥

तदेवंजीवत्रयंविभज्यतत्रचिदाभासस्वमप्रकल्पितयो र्जीवयोः सभोग्ययोरुत्पत्तिकारणमनाद्यज्ञानगतकार्यकर णावस्थाद्वयंप्रदर्श्येदानींत्रयाणांजीवानांमिथोभेदमनुभवा वष्टंभेनोपपादयतित्रिभिः—

प्रातिभासिकजीवस्तुजगत्तत्प्रा
तिभासिकम् ॥ वास्तवंमन्यतेय
स्तुमिथ्येतिव्यवहारकः ॥ ३९ ॥

प्रातिभासिकजीवस्तुयःसतुजगत्स्वमकल्पितंशुक्तिरज तादिकंचप्रातिभासिकंजगद्वास्तवंमन्यतेपरमार्थमेतदित्यव गच्छतीतियोजना।यस्तुपुनः प्रागुक्तजगत्मिथ्येतिमन्य तेसव्यावहारिकोजीवइतियोजना ॥ ३९ ॥

एवंप्रातिभासिकजीवाद्व्यावहारिकस्यभेदमुक्त्वात स्मात्पारमार्थिकस्यजीवस्यभेदमाह—

व्यावहारिकजीवस्तुजगत्तद्व्या
हारिकं ॥ सत्यंप्रत्येतिमिथ्येतिम
न्यतेपारमार्थिकः॥ ४० ॥

यस्तत्व्यावहारिकंजाग्रद्दशापन्नमविसंवादित्वेनाभिम
तंजगत्सत्यमवितथंकालत्रयाबाध्यमितिप्रत्येतिप्रतिपद्य
तेसतुव्यावहारिकजीवइतियोजनायस्त्वेतत्जगत्मिथ्ये
तिमन्यतेसपारमार्थिकोजीवइत्यर्थः ॥ ४० ॥

इदानींपारमार्थिकस्यजीवस्यपूर्वस्माद्भेदमाचक्षाणस्त
स्याद्वयब्रह्मैक्ययोग्यतांसूचयति—

पारमार्थिकजीवस्तुब्रह्मैकंपार
मार्थिकं॥ प्रत्येतिवीक्षतेनान्य
द्वीक्षतेत्वनृतात्मना ॥ ४१ ॥

यस्तुब्रह्मैवैकपारमार्थिकमितिप्रत्येतिब्रह्मणोन्यदन्य
त्तीतिनवीक्षतेसतुपारमार्थिकजीवइतियोजना।यदिकदा
चिद्वीक्षितजगत्परिच्छिन्नाकारंतदाप्यनृतात्मनाबाधितत्वे
नैवेक्षतेनपूर्वयोरिवस्वविपर्यंपारमार्थमीक्षतेइत्यर्थः । अयं

भावः।यावदुपदेशतः शास्त्रतोवानुमानतोवाद्रष्टृदृश्ययोर्विवेकज्ञानंनलभतेतावत्संघातमेवद्रष्टारंतद्दृश्यंचविषयंपरमार्थंमन्यतेलोकः सएवंमन्यमानोविवेकज्ञानवद्भिःप्रातिभासिकजीवइत्युच्यते।यस्तुपुनरुपदेशादिनासंघातादन्योद्रष्टातद्दृश्यंचविषयंनपरमार्थंकिंतुतदनुगतेकारणात्मन्यविद्यावतिरोभावाभ्यांविक्रियतेतच्चाविसंवादात्परमार्थइतिमन्यतेसव्यावहारिकोजीवइतिपरमार्थदर्शिभिरुच्यते।यस्तुपुनःसम्यक्शास्त्रार्थमनुभवपर्यंतमवधार्यनकार्यकारणभावःपारमार्थिकःकिंतुव्योम्नीवतलमलिनत्वादिपूर्णब्रह्मणिप्रत्यक्त्वेभ्रांतत्वेभ्रांत्ययथासएवेतिमन्यतेसपारमार्थिकोजीवइतिशास्त्रार्थतत्त्वविद्भिरुच्यतेइति ॥ ४१ ॥

ननुव्यावहारिकप्रातिभासिकयोर्जीवयोश्चिदाविद्याकल्पितत्वेजडत्वात्कथंजीवत्वंजीवोहिचिदात्माप्रसिद्धोनेनजीवेनात्मनानुप्रविश्येतिश्रुतेरित्याशंक्यदृष्टांतेननिराकर्तुंदृष्टांतमाह—

माधुर्यद्रवशैत्यादिजलधर्मास्त

रंगके ॥ अनुगम्याऽपितान्निष्ठेफेने प्यनुगतायथा ॥ ४२ ॥

जलस्यस्वाभाविकाधर्मास्तदवस्थाविशेषेप्यनुगतायथोपलभ्यंतइतिदृष्टांतइत्यर्थः । साक्षिस्थाःसच्चिदानंदसंबंधाव्यावहारिकेतद्द्वारेणानुगच्छंतितथैवप्रातिभासिके ॥ ४२ ॥

साक्षिशब्देनप्रत्यगभिन्नंब्रह्मविवक्ष्यतेतस्यस्वभासस्वासद्भूताएवसच्चिदानंदास्तस्यधर्मत्वेनकल्पयित्वाव्यपदिश्यंतेसाक्षिस्थाःसच्चिदानंदाइतितेव्यावहारिकेलिंगोपाधिमवष्टभ्येहलोकपरलोकगमनाव्यवहारवत्त्वेनकल्प्यंतेजीवेसंबद्धाभवंतिजलस्यतरंगवत्परस्येवचिदात्मनोवस्थांतरत्वादस्यतद्धर्मानुवृत्तियुक्तेत्यर्थः तद्द्वारेणव्यावहारिकजीवद्वारेणप्रातिभासिकेपिजीवेनगच्छंतिसच्चिदानंदालिंगद्वारादिस्थूलोपाधावात्मभावाइतिकृशोहमित्याद्यभिमन्यमानेपिप्रातिभासिकेजीवेफेनइवशैत्यादयोधर्माः सच्चिदानंदाअनुगच्छंतीत्यर्थः एवमात्मधर्माणामध्यारोपमुपपाद्यापवादप्रकारमाह—

प्रातिभासिकजीवस्यलयेस्यु
व्यांवहारिके॥तल्लयेसाच्चिदानं
दाःपर्यवस्यंतिसाक्षिणि ॥ ४३ ॥

सुषुप्तिमोक्षयोः क्रमेणलीयमानप्रातिभासिकव्यावहारिकजीवगताः सच्चिदानंदाः साक्षिशब्दनिर्दिष्टेप्रत्यग्ब्रह्मणिपर्यवस्यंतिशैत्यादयइवफेनतरंगगतास्तयोर्ल्ययेसमुद्रेनान्यत्रतेसंतीत्यर्थइति ॥ ४३ ॥

॥ इतिवाक्यसुधासमाप्ता ॥

श्रीः।

वेदान्तसिद्धान्तः।

ॐ श्रीगणेशाय नमः॥ ॐरामंसर्वगुणातीतंमायागुण समाश्रयं। नत्वावेदांतसिद्धांतदीपकेयंप्रतन्यते॥ १॥ आपातकृतन्यासानांविप्राणामल्पमेधसां। सुखंब्रह्मपदं गंतुमियमेवभविष्यति। २। इहयथारज्ज्वज्ञानात्सर्पः प्रकाशतेतत्त्वज्ञानाच्चोपशाम्यत्येवमात्माऽज्ञानादिदंस्वम प्रभंजगदधिष्ठानेब्रह्मण्यवभासतेतत्त्वज्ञानेननिवृत्तिमेती त्यभिप्रेत्यसंसारदावानलविप्लुष्टांतःकरणस्यविषयसुखमपि दुःखपक्षेनिःक्षिप्यहिरण्यगर्भादिसुखेष्वप्युद्विग्नचित्तस्य सर्वमूलाज्ञाननिवृत्त्यैयतमानस्यतन्निवृत्तिलक्षणतत्त्वज्ञानो त्पत्त्यैजीवपरमात्मनोरभेदभावनामुपादिशत्याचार्योनिमि त्तमित्यादिना--

निमित्तंमनश्चक्षुरादिप्रवृत्तौनिर स्ताखिलोपाधिराकाशकल्पः॥ १

विलोकचेष्टानिमित्तंयथायःसनि त्योपलब्धिस्वरूपोहमात्मा ॥ १ ॥

नन्वकृतमंगलाचरणकोयंग्रंथइतिनशिष्टोपादेयंभविष्यतीतिचेन्न । आत्मस्मरणलक्षणमंगलस्यकृतत्वान्नोक्तदोषोद्भवः । मंगलानांचमंगलमितिव्यासोक्तेः । मनश्चचक्षुश्चमनश्चक्षुषीतेआदिभूतेयस्यसमनश्चक्षुरादिः करणसमूहः । भूतोत्पत्तिक्रमेणमनःश्रोत्रादीतिवक्तव्ये छांदोग्यप्रसिद्धभूतत्रयपक्षप्राधान्यमादायमनश्चक्षुरादीत्युक्तं । आदिशब्दः प्रत्येकंसंबंध्यते । तथाचसतिमनआदीनांमनोहंकारबुद्धिचित्तानां चक्षुरादीनांचक्षुःश्रोत्रत्वक्रसनघ्राणानांबुद्धींद्रियाणां वागादीनांवाक्पाणिपादपायूपस्थानां पंचकर्मेंद्रियाणांस्वस्वविषयादानेविषयाभिमुखप्रवृत्तिस्तत्रनिमित्तंतटस्थभूतोहेतुर्यः सोहमात्मानुमृदादिवद्विकारित्वं । अत्रात्मशब्देनसइतितच्छब्दलक्ष्यः कल्पितप्रपंचाधिष्ठानभूतः सर्वनियंतापरमात्मोच्यते । आत्मावाइदमेकएवाग्रआसीन्नान्यत्किंचनमिषदित्यादिवेदांतवाक्ये

श्रीः।

वेदान्तसिद्धान्तः।

ॐ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॐ रामंसर्वगुणातीतंमायागुणसमाश्रयं। नत्वावेदांतसिद्धांतदीपकेयंप्रतन्यते ॥ १ ॥
आपातकृतन्यासानांविभाणामल्पमेधसां । सुखंब्रह्मपदं गंतुमियमेवभविष्यति । २ । इहयथारज्ज्वज्ञानात्सर्पः प्रकाशतेतत्तत्त्वज्ञानाचोपशाम्यत्येवमात्माऽज्ञानादिदंस्वमप्रभंजगदधिष्ठानेब्रह्मण्यवभासतेतत्तत्त्वज्ञानेननिवृत्तिमेतीत्यभिमेत्यसंसारदावानलविप्लुष्टांतःकरणस्यविषयसुखमपि दुःखपक्षेनिःक्षिप्यहिरण्यगर्भादिसुखेष्वप्युद्विग्नचित्तस्य सर्वमूलाज्ञाननिवृत्तौयतमानस्यतन्निवृत्तिलक्षणतत्त्वज्ञानोत्पत्तौजीवपरमात्मनोरभेदभावनामुपदिशत्याचार्योनिमित्तमित्यादिना--

निमित्तंमनश्चक्षुरादिप्रवृत्तौनिरस्ताखिलोपाधिराकाशकल्पः॥ २

विलोकचेष्टानिमित्तंयथायःसनि त्योपलब्धिस्वरूपोहमात्मा ॥ १ ॥

नन्वकृतमंगलाचरणकृतोयंग्रंथइतिनशिष्टोपादेयंभवि
ष्यतीतिचेन्न । आत्मस्मरणलक्षणमंगलस्यकृतत्वान्नोक्त
दोषोद्भवः । मंगलानांचमंगलमितिव्यासोक्तेः । मनश्चच
क्षुश्चमनश्चक्षुषीतेआदिभूतेयस्यसमनश्चक्षुरादिः करणसमू
हः । भूतोत्पत्तिक्रमेणमनःश्रोत्रादीतिवक्तव्ये छांदोग्य
प्रसिद्धभूतत्रयपक्षप्राधान्यमादायमनश्चक्षुरादीत्युक्तं । आ
दिशब्दः प्रत्येकंसंबंधमेति । तथाचसतिमनआदीनांमनो
हंकारबुद्धिचित्तानां चक्षुरादीनांचक्षुःश्रोत्रत्वक्रसनघ्रा
णानांबुद्धींद्रियाणां वागादीनांवाक्पाणिपादपायूपस्थानां
पंचकर्मेंद्रियाणांस्वस्वविषयादानेविषयाभिमुखप्रवृत्तिस्त
त्रनिमित्तंतटस्थभूतोहेतुर्यः सोहमात्मानतुमृदादिवद्विका
रित्वं । अत्रात्मशब्देनसइतितच्छब्दलक्ष्यः कल्पितप्रपं
चाधिष्ठानभूतः सर्वनियंतापरमात्मोच्यते । आत्मावाइ
दमेकएवाग्रआसीन्नान्यत्किंचनमिषदित्यादिवेदांतवाक्ये

प्यात्मशब्दस्यपरमात्मनिप्रसिद्धत्वात् । अहमितिचत्वं पदलक्ष्यार्थः प्रत्यगात्माकूटस्थउच्यते । तयोश्चसामाना धिकरण्येनाभेदोबोध्यते। यदिपुनरहंशब्देनाहंकारविवक्षा तदातुबाधायांसामानाधिकरण्यं।कीदृगात्मानित्योपलब्धि स्वरूपः नित्याचासावुपलब्धिश्चेतिनित्योपलब्धिःज्ञानंस्व रूपंयस्यसतथोक्तः।ननुघटोपलब्धिर्जातापटोपलब्धिर्नष्टेति तदुत्पत्तिविनाशयोःप्रत्यक्षसिद्धत्वात्कथमुपलब्धिर्नित्येति चेत्तयोरुत्पत्तिविनाशयोर्घटपटज्ञानसंबंधविषयत्वात्।ननु संबंधंविनाप्रवर्त्तकत्वासंभवात्संबंधेवासंगत्वक्षतिःसधर्मक त्वाचानिश्चेत्यतआह।निरस्ताखिलोपाधिरिति।निरस्तानि र्गताअखिलानिःशेषादेहेंद्रियादयस्तद्धर्मलक्षणाश्चोपाधयो यस्तुतोयस्मात्सनिरस्ताखिलोपाधिःअतएवाकाशकल्पआ काशसदृशः आकाशादीपञ्चदत्वमात्रांशेनन्यूनःसर्वानुगतो प्यसंगएवेत्यभिप्रायः सर्वानुगतोप्याकाशवद्विशुद्धइत्यर्थः। यथाव्यापकत्वेनसर्वानुगतोप्याकाशोव्याप्यगुणदोषभाग्न भवति। निरवयवस्यतस्यव्याप्यसंगासंभवात् तस्यावय

यवधर्मत्वात् मूर्तामूर्त्तयोः कात्स्न्यैकदेशाभ्यांतन्निरूपणा नर्हत्वाच्च । एवंदेहेंद्रियोपाधिसंबंधानर्हत्वमात्मन्यवगन्त व्यं।समवायस्तुकार्यकारणगुणगुणिजातिव्यक्त्यादौ।नतुब्र ह्मणितदस्ति । सकारणजगदधिष्ठानकारणत्वोपचारात् क्वचिच्छ्रूयमाणमपिब्रह्मणः कारणत्वमन्यकारणव्युदासा यैकत्वप्रत्ययदार्ढ्यार्थनकार्यकारणभावप्रतिपादनाय । वास्तवकारणत्वेनेहनानास्तिकिंचनेत्यादिश्रुतिबाधप्रसंगा त् । माययाकारणत्वेतुपरमार्थतोऽकारणत्वंब्रह्मणः पर्य वस्यति। तदुक्तम् । इहरज्जुघटादिहिंसावयवंसमुपैतियुजा मितरेतरतः । इतिदृष्टमतोन्यददृष्टमपिस्वयमूह्यमिदंत्वप रित्यजताइति[1]नन्वविग्रहस्यात्मनोमनश्चक्षुरादिप्रवर्त्तकत्वं वागादिव्यापारंविनाकथमित्याशंक्यतद्रहितस्यापिस्वरू पसत्तामात्रेणप्रवृत्तिहेतुत्वंरविदृष्टांतेनदर्शयति । रविः सूर्यःश्रुतिस्मृतिपुराणोक्तकर्मानुष्ठानेयालौकिकानांप्रवृत्ति

१यथारविःश्रौतस्मार्त्तकर्मानुष्ठानेलौकिकश्छविद्यापिज्यादिव्यव हारेचवदुपदेशादिव्यापाररहितोपिसत्तामात्रेणनिमित्तंस्वयमेव हिउदितआदित्येसर्वेपिलौकिकाव्यवहरंतिनतुसूर्यस्तानुपादिशति एवंकुरुतमिति ।

क्रियाकरचरणादीनांव्यापारस्तस्यनिमित्तं यथायेनप्रकारेणतदुपदेशव्यापाररहितोपिस्वरूपसत्तामात्रेणैवकारणंभवतितद्वदहमपिमनश्चक्षुरादिप्रवृत्तिहेतुर्भवामीत्यर्थः ॥१॥

ननुमनश्चक्षुरादीनांनस्वप्रवृत्तावन्यापेक्षातानिस्वतएवप्रवृत्तिलक्षणानीत्याशंक्योत्तरमाह--

यमग्न्युष्णवन्नित्यबोधस्वरूपं
मनश्चक्षुरादीन्यबोधात्मकानि ॥
प्रवर्तंतआश्रित्यनिःकंपमेकंस
नित्योपलब्धिस्वरूपोहमात्मा॥२॥

यमित्याश्रित्यपदेनसंबध्यते । मनश्चक्षुरादीनितावत्प्रवर्त्तमानानिजडत्वाद्रथादिवचेतनप्रवर्त्तकमंतरेणनप्रवर्तितुमर्हंति । तथाचयमाश्रित्यप्रवर्तंतेचेष्टंतेयत्प्रकाशितानिस्वस्वविषयादानेक्षमाणिभवंतिसोहमित्यन्वयः । वैशेषिकाद्यभिमतंबोधात्मनोर्गुणगुणिभावमपाकर्तुमग्न्युष्णत्वदृष्टांतेनपूर्वोक्तंनित्यबोधस्वरूपत्वमेवाह।अग्न्युष्णवदिति।अग्नेरुष्णेनतुल्यंभवतीत्यग्न्युष्णवत्उष्णंयथा

ग्नेर्नातिरिच्यतेअतिरिक्तेघटादिवत्ततोन्यत्राप्युपलभ्येता।य
तस्तद्व्यतिरेकेणनोपलभ्यतेउष्णंततोग्निस्वरूपमेवतथास्व
रूपावयवधर्मलक्षणविनाशसामग्रीरहितत्वात्।नित्योयोबो
धस्तदेवस्वरूपंयस्यसनित्यबोधस्वरूपस्तंमनश्चक्षुरादीनि
मनआदीन्यंतःकरणानिचक्षुरादीनिबाह्यानिकरणानिशरी
राणिचतानिचजडान्यबोधात्मकत्वाद्बोधादन्योऽबोधोज
डंतदेवात्मास्वरूपंयेषांतानितथोक्तानितेषांचरथादिवच्चेत
नप्रवर्तकंविनाप्रवृत्तिर्नसंभवतिनित्यबोधस्वरूपात्मप्रेरिता
निप्रवर्त्तंते । स्वरूपसत्तामात्रेणैवायस्कांतवत्पनयोर्लोहल्लो
कप्रवृत्तिहेतुत्ववत्प्रवृत्तिहेतुत्वंनतुकायवाग्व्यापारवत्त्वं
विक्रियांविनैवप्रवर्त्तकत्वंदर्शयति।निःकंपंनिर्गतःकंपःक्रि
यायस्मात्सतथोक्तस्तंनिस्तरंगंनिःसंशयमित्यपिकोचित् ।
श्रुतिंचात्रदर्शयति। भेदनंहृदयग्रंथेः सर्वसंदेहच्छेदनं॥कर्म
णांचक्षयः पुंसःपरमात्मनिवीक्षितइति । एवंकीटादि
ब्रह्मांतेष्वनुगत्वंएकोदेवःसर्वभूतेषुगूढइतिश्रुतेः । एक
एवतुभूतात्माभूतेभूतेव्यवस्थितः। इतिश्रुतेश्च। एकमिति

सांख्यवैशेषिकादिमतापकरणमवगंतव्यं । ननुचेतना धीनाजडप्रवृत्तिरित्युक्तंतथाचात्मनश्चेतनत्वेकिंप्रमाणमि तिचेत्तच्छृणु । साक्षीचेताकेवलोनिर्गुणश्चेत्यागम स्यैवतत्प्रमाणत्वात् । बोधशब्देनापितस्यैवापिलापा त् । ननुतर्हितद्धर्मापुरुषइतिचेन्न । चैतन्यमात्मनो भिन्नंनवा । आद्येधर्मधर्मिभावोनस्यात् । ऋक्षसिंह योरिव[१] । नचतयोर्गसंबंधान्नतथा । चैतन्यस्यत्वात्म संबंधित्वात् । किंनभवेत्तद्धर्मइतिवाच्यं । संबंधः सं योगोवासमवायोवा । संयोगस्यद्रव्यधर्मत्वाच्चैतन्यस्य भवन्मतेगुणत्वात् । नापिसमवायः तस्यगुणगुणिजा तिव्यक्त्यादिधर्मत्वात् । तद्विपरीतेआत्मनितदसंभवात् । तथाहिनात्माद्रव्यंअस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमित्यादिद्रव्य धर्मप्रतिषेधात् । साक्षाच्चनिर्गुणत्वोपदेशात् । नापिगु णस्तस्यनित्यापराश्रयत्वात् । सभगवःकस्मिन्प्रतिष्ठितः स्वमहिम्नीत्यादावात्मनश्चस्वमहिमप्रतिष्ठितत्वश्रवणात् ।

[१] आत्मचैतन्ययोरद्रव्यत्वान्नतत्संभवः राहोः शिरइतिपदभेदे पिभेदव्यपदेशः ।

नापिजातिः । नित्यमनेकानुगतत्वाभावात्तद्व्यतिरेकेणेत
रेषामनित्यत्वात्। नापिव्यक्तिर्जातिप्रत्याख्यानेनैवतत्समा
नयोगक्षेमयास्तस्याअपिप्रत्युक्तत्वात् । किंचसमवायः
समवायिषुसंबद्धोवासमवायिनःसंबंधयेदसंबद्धोवा । आ
द्येसंयोगेनसमवायस्याद्रव्यत्वात् । नापिसमवायेनस्वे
नैवचेत्स्वात्माश्रयःसमवायांतरेणचेदन्योन्याश्रयः। अपरे
णैवचेचक्रकानवस्थादिदोषप्रसंगः । असंबद्धएवसंबंधांत
रेणसमवायः । स्वयंसंबंधस्वरूपत्वाद्समवायिनासंबंधय
तीतिचेत् । हिमवद्विंध्ययोरपिसमवायप्रसंगः संयोगेचा
तिप्रसंगः । सोपिहिस्वयंसंबंधरूपएवसन्समवायेनेवसंयो
गिषुसमवेतोत्यभ्युपगम्यतेभवता। तस्माद्बोधात्मनोःसंबंधा
संभवाद्बोधएवात्मानबोधधर्मीस्वस्यचस्वधर्मत्वेघटोपिघ-
टधर्मीस्यात् । उक्तंच निरंशत्वाद्विभुत्वाच्चतथानश्वरत्वा
वतः। ब्रह्मण्योर्नोरभेदोस्तिचैतन्यब्रह्मणोधिकम् ॥ २ ॥

ननुमनश्चक्षुरादिप्रवर्तकस्यात्मनस्तत्संयोगोस्तिनवा ।
अस्तिचेदद्रव्यत्वासंगत्वनिर्धर्मकत्वादीनांक्षतिः स्यात् ।
नचेत्प्रवर्तकतासंभवइतिशंकामपाकरोत्युत्तरश्लोकेनमन
श्चक्षुरादेरिति—

सांख्यवैशेषिकादिमतापकरणमवगंतव्यं । ननुचेतना धीनाजडप्रवृत्तिरित्युक्तंतथाचात्मनश्चेतनत्वेकिंप्रमाणमि तिचेत्तच्छृणु । साक्षीचेताकेवलोनिर्गुणश्चेत्यागम स्यैवतत्प्रमाणत्वात् । बोधशब्देनापितस्यैवाभिलापा त् । ननुतर्हितद्धर्मापुरुषइतिचेन्न । चैतन्यमात्मनो भिन्नंनवा । आद्येधर्मधर्मिभावोनस्यात् । ऋक्षसिंह योरिव । नचतयोःसंबंधान्नतथा । चैतन्यस्यतत्वात्म संबंधित्वात् । किंनभवेत्तद्धर्मइतिवाच्यं । संबंधः सं योगोवासमवायोवा । संयोगस्यद्रव्यधर्मत्वाच्चैतन्यस्य भवन्मतेगुणत्वात् । नापिसमवायः तस्यगुणगुणिजा तिव्यक्त्यादिधर्मत्वात् । तद्विपरीतेआत्मनितदसंभवात् । तथाहिनात्माद्रव्यंअस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमित्यादिद्रव्य धर्मप्रतिषेधात् । साक्षाच्चनिर्गुणत्वोपदेशात् । नापिगु णस्तस्यनित्यापराश्रयत्वात् । सभगवःकस्मिन्प्रतिष्ठितः स्वमहिम्नीत्यादावात्मनश्वस्यमहिमप्रतिष्ठितत्वश्रवणात् ।

१ आत्मचैतन्ययोरद्रव्यत्वाश्चतत्संभवः राहोः शिरइतिवदभेदे पिभेदव्यपदेशः ।

नापिजातिः । नित्यमनेकानुगतत्वाभावात्तद्व्यतिरेकेणव्यक्तीनामनित्यत्वात् । नापिव्यक्तिर्जातिभत्याख्यानेनैवतत्समानयोगक्षेमत्वात्तस्याअपिमत्युक्तत्वात् । किंचसमवायः समवायिषुसंबद्धोवासमवायिनःसंबंधयेदसंबद्धोवा । आद्येसंयोगेनसमवायस्याद्रव्यत्वात् । नापिसमवायेनस्वेनैवचेत्स्वात्माश्रयःसमवायांतरेणचेदन्योन्याश्रयः । अपरेणैवचेच्चक्रकानवस्थादिदोपप्रसंगः । असंबद्धएवसंबंधांतरेणसमवायः । स्वयंसंबंधस्वरूपत्वात्समवायिनासंबंधयतीतिचेत् । हिमवद्विंध्ययोरपिसमवायप्रसंगः संयोगेचातिप्रसंगः । सोपिहिस्वयसंबंधरूपएवसन्समवायेनैवसंयोगिषुसमवैतीत्यभ्युपगम्यतेभवता । तस्माद्बोधात्मनोःसंबंधासंभवाद्बोधएवात्मानबोधधर्मीस्वस्यचस्वधर्मत्वेघटोपिघटधर्मीस्यात् । उक्तंच निरंशत्वाद्विभुत्वाच्चतथानश्वरभावतः। ब्रह्मव्योम्नोरभेदोस्तिचैतन्यंब्रह्मणोधिकम् ॥ २ ॥

ननुमनश्चक्षुरादिप्रवर्तकस्यात्मनस्तत्संयोगोस्तिनवा । अस्तिचेदद्रव्यत्वासंगत्वनिर्धर्मकत्वादीनांक्षतिः स्यात् । नचेत्प्रवर्तकतासंभवइतिशंकामपाकरोत्युत्तरश्लोकेनमनश्चक्षुरादेरिति—

मनश्चक्षुरादेर्वियुक्तःस्वयंयोमनश्चक्षुरादेर्मनश्चक्षुरादिः ॥ मनश्चक्षुरादेरगम्यस्वरूपःसनित्योपलब्धिस्वरूपोऽहमात्मा ॥ ३ ॥

मनश्चक्षुरादेर्वियुक्तोविगतसंबंधःसंयोगसमवाययोः पूर्वमेवनिराकृतत्वात् । आध्यासिकसंबंधमंतरेणसंबंधांतरस्यसंभवात् । ततश्चकरणमात्रसंबंधरहितस्तस्यचभासकोयोयमात्मासोहमित्यन्वयः । यथाहुः-- यदनभ्युदितंवदनेनसदानयनेननपश्यतियंचसदा । श्रवणेनचयंनशृणोतिसदामनसापिचयंमनुतेनसदा ॥ वदनंनयनंचतथाश्रवणंमनएवचयेनततंसततं । अवगच्छतदेवपदंपरमंत्वमितिश्रुतिरीक्षितुरुक्तवती ॥ तस्मात्संयोगाद्यनंगीकारान्नतुआत्मनितद्दोषप्रसक्तिः । ननुतत्संबंधाभावात्कथंतत्प्रवर्तकत्वमित्याशंक्योत्तरमाह।मनश्चक्षुरादेर्मनश्चक्षुरादिरिति । मनसोमनोमनस्त्वापादकोमनसोव्यापारहेतुरित्यर्थः । एवंचक्षुषःचक्षुश्चक्षुष्ट्वापादकएवंश्र

स्येकमन्वयोद्रष्टव्यः । श्रुतिरप्यत्र श्रोत्रस्यश्रोत्रंप्राणस्यप्रा
णोमनसोमनइत्यादिवाजसनेयिनां । अयमभिप्रायः । नश्रो
त्रंस्वयमेवशब्दश्रवणसमर्थंकिंतर्हिचैतन्यज्योतिषादीप्तं
तस्माद्यच्छ्रोत्रेणश्रवणसामर्थ्यंतदात्मनिमित्तमित्यात्माश्रो
त्रस्यश्रोत्रंश्रोत्रत्वापादकइति । एवमन्यत्राप्यूह्यं । यथाकु
लालहस्ताधिष्ठितोदंडोघटोत्पत्तिहेतुर्भवति तथाचिदधि
ष्ठितानिकरणानिस्वस्वविषयोपलब्धिहेतुतांयांति । अत
एवमनश्चक्षुरादिविषयताचितोनास्ति । नहिकल्पिततमो
धिष्ठानस्यसवितुस्तद्विषयतातद्व्यतिरेकेणतस्यांतरासंभवा
त् । मनश्चक्षुरादेरित्यदिना । श्रुतिरप्यमुमर्थमाह नतत्रच
क्षुर्गच्छतिनवाग्गच्छतिनमनोनविद्मइति । नचक्षुषा
गृह्यतेनापिवाचेत्यादि । नन्वौपनिषदत्वमात्मनोमनआद्य
गोचरत्वेव्याहन्येत् । मनसैवेदमाप्तव्यंनहृदामनीषामनसाभि
कॢप्तइतिचोपरुध्येत न औपनिषदत्वात्मनिउपनिषज्जन्य
ज्ञानविषयत्वं । नतुतज्जन्यातिशयाधारत्वंयेनव्याघातःस्या
त् । तदुक्तं–फलव्याप्यत्वमेवास्यशास्त्रकृद्भिर्निराकृतं । ब्रह्म

ण्यज्ञाननाशायवृत्तिव्याप्तिरपेक्षितेति । तदेवचवृत्तिव्याप्य त्वंमनसैवेदमात्तव्यमित्यर्थः । यद्वातदाकारांतःकरणवृत्त्युत्पादकत्वमेवतद्विषयत्वमुपनिषदः। यद्वामनश्चक्षुरादेर्वियुक्तोव्यतिरिक्तः। नचात्मापरिच्छिन्नश्चक्षुरादिव्यतिरिक्तत्वात् घटवत्तइतिवाच्यं । आकाशादौहेतोः साध्यव्यभिचारस्तस्यनित्यव्यापकत्वेनतदव्यतिरिक्तत्वेपिदेशकालवस्तुपरिच्छेदाभावात् । अथवास्वयमेवोत्तरमाह मनश्चक्षुरादेर्मनश्चक्षुरादिरिति । अयमर्थः यद्यप्यात्मामनश्चक्षुरादिव्यतिरिक्तस्तथापितेषांमनश्चक्षुरादीनामात्मन्यध्यस्तत्वेनरज्जुसर्प्पवदध्यस्तस्याधिष्ठानादन्यत्वाभावादित्युक्तंपुरस्तात् ।उक्तंब्रह्मवित्पूज्यचरणेनपराशरेण व्यतिरिक्तंनयस्यास्तिव्यतिरिक्तोखिलस्ययद्इति।तेषांतत्राध्यस्तत्वादधिष्ठानत्वेनतदगम्यस्वरूपोभवतीत्यर्थः।तदुक्तंसंक्षेपशारीरके-नहिभूमिरूपरवतीमृगतृणजलवाहनीरसंवहति । मृगवारिपूरपरिवारवतीननदीतथोपरभुवंस्पृशतीति ॥ ३ ॥

ननुनित्यबोधस्वरूपपरमात्मस्वरूपतेवत्वंपदार्थस्योक्त

तथा चबंधमोक्षसुखादिव्यवस्थाअन्यस्यैवभविष्यति । न स्वात्मनस्तस्यसकलधर्मातीतब्रह्मस्वरूपत्वादित्यतआह—

मुखाभासकोदर्प्पणेदृश्यमानोमुख त्वात्पृथक्त्वेननैवास्तिवस्तु॥चिदा भासकोधीषुजीवोपितद्वत्सनित्यो पलब्धिस्वरूपोहमात्मा ॥ ४ ॥

मुखाभासकइति । मुखस्याभासोमुखाभासोमुखाभास एवमुखाभासकइति । स्वार्थेकप्रत्ययः । मुखप्रतिबिंबोदर्प णादिप्रतिबिंबोपाधौदृश्यमानः प्रतीयमानोमुखत्वात्।भावे त्वप्रत्ययः । परमार्थभूताद् मुखात्पृथक्त्वेन भेदेननैवास्ति वस्तुयद्यपिभासतेतथापिवस्तुतोनास्त्येववस्तुभूतइत्यर्थः । तथापिनानादर्पणजातिषुनानैवप्रतिभासंतेमुखाभासाः । ए वंचितश्चैतन्यस्याभासश्चिदाभासः एवंचिदाभासकोधीषु बुद्धिषुजीवः प्राणानांधारयितातद्वदितिपूर्वेणान्वयः । अ यमभिप्रायः । यथाबिंबप्रतिबिंबव्यवहाररहितंमुखंचंद्रा दिर्वानानोपाध्यनुगतःपरमार्थस्वरूपवैपरीत्येनभासते तथा

सजातीयविजातीयस्वगतभेदरहितसच्चिदानंदस्वरूपंत्र
ह्मनानांतःकरणोपाध्यनुगतंबद्धमुक्तगुरुशिष्यादिव्यवहारं
भजतेनतुविद्यातुबुद्धिगताखिलभातिबिंबः पृथग्वस्तु।
अन्यथाजातेपितत्त्वज्ञानेतत्भ्रान्तिर्नस्यात् । अन्यस्यान्य
रूपतादर्शनादहिनकुलवत् । एवंभूतोयोयमात्मासोहमित्य
न्वयोन्यत्पूर्ववत् । ननुसिद्धपारदयोगादयसः कांचनतादृ
ष्टाकथमन्यस्यान्यरूपतानोपलभ्यतइतिचेन्न । त्रोटकाचा
र्यैरेवापकृतंतत्पृथक्खंडनमनुष्टीयते । तद्यथा-उदकावय
वानभिभूययोरजतावयवांश्चयथाकनकं ॥विपरीतमतिंज
नयत्युदकेरजतेचतथायसिहेममतिं ॥ रसवीर्यविपाकवि
नाशमनुभगमिष्यतिकांचनताप्ययसः ॥ कृतकंहिनित्य
मितिप्रकृतिंसमवेतमवश्यमपैतियतः ॥ तथाचवस्तुतोभि
न्नयोरभेदानुपपत्त्यातदभेदेमोक्षशास्त्रवैयर्थ्यंस्यात् ॥४॥
ननुजीवस्यब्रह्मरूपत्वाद्बंधोऽसंभवोबद्धोहिमुच्यतेनाबद्ध
इति तदुपाधेस्तत्त्वज्ञानबाध्यत्वात् कस्यमोक्षस्तस्माद्बं
धमोक्षयोरसंभवान्मोक्षप्रतिपादकंशास्त्रमप्रमाणमेवेतिशं
कामपाकरोति-

योबुद्ध्यादिरुपाधिस्तत्रप्रतिबिंबरूपेणात्मानमध्यस्यतद्
द्धवंचसुखदुःखादिकमात्मन्यध्यस्यतिसोयमध्यासलक्ष
णोबंधस्तत्वज्ञानेनसकारणस्यतस्यबाधएवमोक्षइतिसर्वम
नवद्यं ॥ ५ ॥

ननुनिःकंपमेकमित्यादिनासर्वशरीरेष्वेकएवात्मोक्त
स्तच्चनसंभवतितथासत्येकस्मिन्सुखिनिसर्वएवसुखिनः स्यु
र्दुखिनिवादुःखिनोभवेयुर्नत्वेवमस्त्येव बंधमोक्षगुरुशिष्य
जन्ममरणादिव्यवस्थान्यथानुपपत्त्याप्रतिशरीरमात्मांतर
सिद्धिः । तथाचकणादोदितंसूत्रं "नानात्मानोव्यवस्थात" इ
तिशंकामपाकर्तुंश्लोकमवतारयति । यएकोविभातीति। य
द्वायदात्मामनश्चक्षुरादेरगम्यस्वरूपस्तदाकथमस्यसिद्धिः
पदार्थमात्रस्यतदधीनसिद्धिकत्वादात्मसिद्धावपितदेवसाध
नमुचितमन्यथातद्रहितस्यखपुष्पादिवदत्यंतासत्यत्वमेव
स्यादित्यतआह--

यएकोविभातिस्वतःशुद्धचेताःप्रका
शस्वरूपोपिनानेवधीषु ॥ शरावो

दकस्थोयथाभानुरेकःसनित्यो पलब्धिस्वरूपोहमात्मा ॥ ६ ॥

एकअद्वितीयः सजातीयविजातीयस्वगतभेदराहितः। वृक्षस्यस्वगतोभेदः पत्रपुष्पफलादितः। वृक्षांतरात्सजातीयोविजातीयः शिलादितः । एकोदेवः सर्वभूतेषुगूढः सर्वव्यापीसर्वभूतांतरात्मा ।अजोह्येकः। एकोवशीसर्वभूतान्तरात्मा। एकमेवाद्वितीयंब्रह्म ।एकंनिविष्टंबहुधागुहासु।क्षेत्रज्ञंचापिमांविद्धिसर्वक्षेत्रेषुभारत । अहमात्मागुडाकेशसर्वभूताशयस्थितः। अविभक्तंचभूतेषुविभक्तमिवचास्थितं। एकएवतुभूतात्माभूतेभूतेव्यवस्थितः । एकधाबहुधाचैव दृश्यतेजलचंद्रवत् । समोमशकेनसमोनागेनेत्यादिश्रुतिस्मृतिवाक्यसन्निवेनैवइतिपदेनसांख्यवैशेषिकादिमताभ्युपगतोनानाजीववादोनिराकृतइत्यवगंतव्यं । यानिचजन्ममरणसुखदुःखादीन्यात्मभेदसाधकानिलिंगान्युदाहृतानितैस्तान्येतदुदाहृतवाक्यापहृतविषयत्वात्कालात्ययापदिष्टानीत्यवगंतव्यं । तुल्याचसंसर्गतानेकात्मवादेएक

ति । शरावेषुउदकानिशरावोदकानिशरावशब्देनप्रतिर्बि बोपाधिजलपूर्णपात्रमवगंतव्यंनतुपार्थिवलामहम् तेषुतिष्ठ तीतिशरावोदकस्थः । यथायद्यप्येकएवभानुरादित्योनाना बहुरूपोनिश्चलचंचलस्वच्छमलिनादिभेदेनप्रतिभातीतिसं बंधः । एवमात्माप्येकएवपरमार्थतःसन्मायाकल्पितमौ ढ्यपांडित्यशौर्यभीरुत्वादिभेदभिन्नासुनानाबुद्धिषुनानेव भासतइत्यर्थः ॥ ६ ॥

ननुभवत्वात्मनउपाधिरूपादेकस्यैवबहुधाव्यवस्था । कथंनिरीहस्यदेहेन्द्रियादिसंबंधरहितस्यसर्वधर्मातीतस्य श्रुतिस्मृतिपुराणसिद्धस्येहलोकपरलोकगतिरुपपद्यतइत्या शंक्य जलचांचल्येनचंद्रचांचल्यवदुपाधिगत्यातत्रगति र्नमोनत्वमूर्तस्यगतिः संभवतीतिदृष्टांतपूर्वकमाह—

यथासूर्यएकोप्यनेकश्चलासुस्थि
रास्वप्स्वव्यग्विभाव्यस्वरूपः ॥
चलासुप्रभिन्नासुधीष्वेकएवसनि
त्योपलब्धिस्वरूपोहमात्मा ॥ ७ ॥

यथासूर्यएकइति । यथायेनप्रकारेणशरावादिगतासुचं चलासुस्वच्छत्वमलिनत्वाद्युपाधिविशिष्टास्वप्सुजलेषुप्र तिबिंबितः सूर्यएकोनैकोनानारूपतयाप्रतिभासतेनत्वाका शेदेदीप्यमानस्यरवेर्भ्रममंतरेणबहुत्वस्वच्छत्वमलिनत्वा दिकंकालत्रयेऽप्यस्ति । चलासुचंचलासुस्थिरासुस्थितासु तिष्ठंतीषु अपिशब्दः स्वच्छमलिनबहुस्वल्पादिसमुच्चया र्थः । अबन्वग्विभाव्यस्वरूपः अपामनुगच्छतीत्यबन्वक् अपांगमनंस्वच्छत्वमलिनत्वाद्युपाधिवैशिष्ट्यमधिगच्छती त्यर्थः । तत्रतद्वद्विभाव्यंजलचलनाद्यनुकारेणानुस्रुतंस्वरू पंयस्यसतथा । अन्येत्वनन्वग्विभाव्यस्वरूपइतिपाठमं गीकुर्वते।व्याख्यातंचैतेरेव अन्वंचतिगच्छतीत्यन्वक् ना न्वगिति अनन्वक्तेनविभाव्यंस्वरूपंयस्यमतथोक्तः । एवंबहुव्रीहिसमासंकृत्वापश्चान्नञ्समासःकर्त्तव्यः । अय मर्थः रविर्जलानुगतोनभवत्यपितुतथैवाकाशेदेदीप्यमानो भ्रान्त्याजलानुगतःप्रतीयते । दृष्टांतंदर्शयित्वादार्ष्टांति कमाह चलासुकर्म्मानुसारेणेहलोकपरलोकगमनशीलासु

भिन्नासुप्रतिशरीरेंतिष्ठंतीषुधीषुतदन्वग्विभाग्यस्वरूपस्तह्स्यादिधर्मेणधर्मवानिवभ्रांत्याप्रतीयमानोनतुस्वतःकिंपात स्यामूर्त्तस्यतदसंभवात् । ध्यायतीवलेलायतीवेतिश्रुतेः । सइत्यादिपूर्ववत् ॥ ७ ॥

तस्मात्गुरुशिष्यबंधमोक्षस्वर्गनरकादिव्यवस्थोपाधिगतात्मनिचंद्रादिचांचल्यवत्भ्रांत्याप्रतीयते नत्वक्रियस्यनिरस्तधर्माधर्मसंबंधस्यकापिचेष्टासंभवतीत्युक्तंतन्नसुंदरं बुद्धयादिवदात्मनःक्रमद्रष्टृत्वेनतद्वदेवपरिणामित्वमनात्मत्वंपरिच्छिन्नताचकिंनस्यादित्याशंक्ययदिक्रमदृष्टत्वंस्यात्तदैवंस्यान्नत्वेवमस्त्यन्यथाघटदर्शनोत्तरकालएवसदेहोविपर्ययोवास्यान्नत्वेवमस्तितस्माद्बुद्धिस्तद्वृत्तयः सत्यः कदाचिदविदितानतिष्ठंतीतिदृष्टांतपूर्वकमाह–

यथानेकचक्षुःप्रकाशोरविर्नक्रमेण प्रकाशीकरोतिप्रकाश्यं ॥ अनेकाधियोयस्तथैकःप्रबोधःसनित्योपलब्धिस्वरूपोहमात्मा ॥ ८ ॥

यथानेकचक्षुःप्रकाशोरविरिति । यथायेनप्रकारेण रविरादित्योनेकचक्षुःप्रकाशः अनेकानियानिचक्षूंषितेषां प्रकाशोयस्यसोनेकचक्षुःप्रकाशोयुगपदनेकानिचक्षूंष्यधि तिष्ठतीत्यर्थः । ननुक्रमेणैकैकस्यचक्षुषः प्रकाशीकरोति तदधिष्ठातृत्वेनतदनुगतत्वात् । अनेकचक्षुषांप्रकाशोने कचक्षुःप्रकाशः । अत्रबहुवचनस्यत्रित्वमात्रपर्यवसानं नकल्पनीयंसर्वान्कपिंजलानालभेतइत्यादिवत्तत्राशक्य त्वात्तथाकल्पना। अत्रतुतस्यैवसर्वाधिष्ठातृत्वात्सर्वप्रका शकत्वंनतुबुद्ध्यादिवत्क्रमेणप्रकाशीकरोतिप्रकाश्यंअप्र काशान्प्रकाशान्करोतीतिप्रकाशीकरोतीतिच्विप्रत्य यः।अभूततद्भावेकृभ्वस्तियोगेसंपद्यकर्त्तरिच्विः । अप्रका शात्मकंजडंवस्तुजातमुदयमात्रेणप्रकाशयतीत्यर्थः । तथा तेनैवप्रकारेणैकश्चासौप्रबोधोऽधिष्ठाताअनेकार्थपदातिद्वि तीयाबहुवचनं । अनेकान्यंतःकरणानितद्वृत्तीश्चयोयुगप त्प्रकाशीकरोतिसोहमात्मेतिसंबंधः । ननुक्रमेणतानित द्वृत्तीर्वातत्प्रकाशयति । ननुबुद्धिसाक्षीबुद्धिव्यतिरिक्तोना

स्तिसैवग्राह्यग्राहकतयेतिशाक्यभिक्षुपक्षीयाः प्रत्यवति ष्ठंतेतेचापाकृतास्त्रोटकाचार्यैः । तथा विदितत्वमवि प्रतिपन्नतयामतिषुप्रगतंविषयेषुयथा । यतएवमतःपरसं विदिताविदितत्ववतएवयथाविषयाः ॥ ननुभवंतुमतयः प रसंवेद्याःस्वसंवेद्यतायां तुनकिंचनदोषंपश्यामइत्यतआह। परसंविदिताः सततंहियतोनविदुः स्वममीविषयास्तुत तः । मतयोपितथापरसंविदितानविदुः स्वममूर्विषयास्तु यथेति ॥ सइत्याविपूर्ववत् ॥ ८ ॥

ननुसर्वप्रवर्त्तकत्वेनबुद्धितद्वृत्तीनामपिरविरेवास्तुप्रवर्त्त कः किमात्माभ्युपगमेन । तथाचश्रुतिःयोदेवःसवितास्मा कंबुद्धिवृत्तिप्रवर्त्तकः इतिगायत्रीव्याख्यानेयोगियाज्ञव ल्क्योप्युक्तवान् । चिंतयामोवयंभर्गंधियोयोनःप्रचोदया त् । धर्मार्थकाममोक्षेषुबुद्धिवृत्तीःपुनःपुनरित्याशंक्यतत्रा पिसवितृपदस्यसूतेजगदितियोगाश्रयणेनब्रह्मपरतैवेत्याह । विवस्वत्प्रभातमितियद्वानित्यबोधस्वरूपआत्माअक्रमप्र काशइत्युक्तंतदसत्तत्साधकप्रमाणाभावेनाजडप्रकाशरूप स्यकस्यचिदसंभवात्संभवेवाप्रमाणविषयत्वेनघटादिव

इत्यादयोदोषाःस्युरित्याशंक्यदृष्टांतपूर्वकमुत्तरमाह—

विवस्वत्प्रभातंयथारूपमक्षंप्रगृ
ह्णातिनाभातमेवंविवस्वान्॥य
दाभातमाभासयत्येकमेकंसनि
त्योपलब्धिस्वरूपोहमात्मा॥९॥

।वैवस्वतादित्येनप्रभातंप्रकर्षेणभातंप्रकाशितंतत्प्र
भयाव्याप्तंरूपादिवस्तुजातं यथायेनप्रकारेणाक्षंचक्षुःप्र
गृह्णातिप्रकर्षेणनीलपीतादिगुणवैशिष्ट्येनबोधयतीत्यर्थः ।
नाभातंनतदप्रकाशितं।दृष्टांतमुक्त्वादार्ष्टांतिकमाह । एवम
मुनाप्रकारेणविवस्वान्सूर्योयदाभातंयेनचिद्रूपेणप्रकाशि
तंभासयति एकंप्रधानंसमस्तस्यजगतोक्षंचक्षुरेकमक्षंमग
वदक्षत्वेनप्रधानतोचितैवअयमभिप्रायः नयनाधिष्ठातृत्वे
नादित्यानुग्रहोपेतंचक्षूरूपादिगृह्णातितथाभगवत्तेजसोपि
ग्रासभूतोविवस्वानपितत्प्रसादोपेतएवजगत्प्रकाशयतिसर्व
जगच्चक्षुःस्थानीयस्यरवेर्भगवदनुग्रहमंतरेणप्रकाशकत्वंना
स्ति: । किंपुनरन्येषामितिदर्शयितुंतदुक्तं । ननुविवस्वदा

दिप्रकाशकमपियथान्येनानुगृहीतंप्रकाशयति । तद्वदात्मा पिकेनचित्प्रकाशांतरेणानुगृहीतमेवप्रकाशयतिइतिचेन्न । तस्यापिस्वप्रकाशेन्यापेक्षायामनवस्थास्यात्तदतिरिक्तस्य प्रकाशस्याभावात्तस्यापिजडत्वेजगदान्ध्यंस्यात् । नान्योतोस्तिद्रष्टेत्यादिवेदांतकर्दंबेनद्रष्ट्रंतरस्यप्रतिषेधाच्च । यदादित्यगततेजोजगद्भासयतेखिलं । यच्चंद्रमसियच्चाग्नौतत्तेजोविद्धिमामकमिति ज्योतिषामपितज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते इतिस्मृतेश्चप्रतिषिद्धप्रकाशान्तरालाघवादात्मैवानन्यप्रकाशोभ्युपगंतव्यः । तथाचसूर्यादिगतप्रकाशमात्रस्यतत्प्रकाशत्वान्नतत्परप्रकाश्यतेति । सइत्यादिपूर्ववत् ॥ ९॥

ननुस्वप्रकाशस्वरूपआत्मासर्वजगत्प्रकाशकइत्युक्तंतन्नसंभवति । सर्वसंबंधेसंगत्वक्षतिरतिरिक्तसंबंधेचपरिच्छिन्नतास्याद्घटादिवदित्याशंक्योत्तरमाह—

समस्तेषुवस्तुष्वनुस्यूतमेकंसमस्तानिवस्तूनियन्नस्पृशंति ॥ वियद्वत्सदाशुद्धमच्छस्वरूपंसनित्योपलब्धिस्वरूपोहमात्मा ॥ १० ॥

हत्वादयोदोषाःस्युरित्याशंक्यदृष्टांतपूर्वकमुत्तरमाह—

विवस्वत्प्रभातंयथारूपमक्षंप्रगृ
ह्णातिनाभातमेवंविवस्वान्॥य
दाभातमाभासयत्येकमेकंसनि
त्योपलब्धिस्वरूपोहमात्मा॥९॥

विवस्वतादित्येनप्रभातंप्रकर्षेणभातंप्रकाशितंतत्प्र
भयाव्याप्तंरूपादिवस्तुजातं यथायेनप्रकारेणाक्षंचक्षुःप्र
गृह्णातिप्रकर्षेणनीलपीतादिगुणवैशिष्ट्येनबोधयतीत्यर्थः।
नाभातंनतदप्रकाशितं।दृष्टांतमुक्त्वादार्ष्टांतिकमाह। एवम
मुनाप्रकारेणविवस्वान्सूर्योयदाभातंयेनचिद्रूपेणप्रकाशि
तंभासयति एकंप्रधानंसमस्तस्यजगतोक्षंचक्षुरेकमक्षंभग
वदक्षत्वेनप्रधानतोचितैवअयमभिप्रायः नयनाधिष्ठातृत्वे
नादित्यानुग्रहोपेतंचक्षूरूपादिगृह्णातितथाभगवत्तेजसोधि
ष्ठानभूतोविवस्वानपितत्प्रसादोपेतएवजगत्प्रकाशयतिसर्व
जगच्चक्षुःस्थानीयस्यरवेर्भगवदनुग्रहमंतरेणप्रकाशकत्वंना
स्ति। किंपुनरन्येषामितिदर्शयितुंतदुक्तं। ननुविवस्वदा

दिप्रकाशकमपियथान्येनानुगृहीतंप्रकाशयति । तद्वदात्मा
पिकेनचित्प्रकाशांतरेणानुगृहीतमेवप्रकाशयतिइतिचेन्न ।
तस्यापिस्वप्रकाशेन्यापेक्षायामनवस्थास्यात्तदतिरिक्तस्य
प्रकाशस्याभावात्तस्यापिजडत्वेजगद्दाध्यंस्यात् । नान्यो
तोस्तिद्रष्टेत्यादिवेदांतकदंबेनद्रष्टंतरस्यप्रतिषेधाच्च । यदा
दित्यगतंतेजोजगद्भासयतेखिलं । यच्चंद्रमसियच्चाग्नौतत्ते
जोविद्धिमामकमिति ज्योतिषामपितज्ज्योतिस्तमसः परमु
च्यते इतिस्मृतेश्चप्रतिषिद्धप्रकाशान्तरालाघवाद्यात्मैवान
न्यप्रकाशोऽभ्युपगंतव्यः । तथाचसूर्यादिगतप्रकाशमात्रस्य
तत्प्रकाशत्वान्नतत्परप्रकाश्यतेति । सइत्यादिपूर्ववत् ॥ ९ ॥

ननुस्वप्रकाशस्वरूपआत्मासर्वजगत्प्रकाशकइत्युक्तंत
च्चनसंभवति । सर्वसंबंधेसंगत्वक्षतिरतिरिक्तसंबंधेचप
रिच्छिन्नतास्यात् घटादिवदित्याशंक्योत्तरमाह—

समस्तेषुवस्तुष्वनुस्यूतमेकंसम
स्तानिवस्तूनियन्नस्पृशंति ॥ विय
द्वत्सदाशुद्धमच्छस्वरूपंसनित्यो
पलब्धिस्वरूपोहमात्मा ॥ १० ॥

तथोक्तस्तं।नन्वल्पपरिमाणेनकथंमहत्परिमाणस्यरवेश्छन्न इवंमन्यतेइत्याशंक्याह अतिमूढः अतिशयेनविवेकरहित इत्यर्थः। दृष्टांतमुक्त्वादार्ष्टांतिकमाह तथाआदित्यविपरी तभानप्रकारेणबद्धःसंसारीसुखीदुःखीतितेनतुल्येवर्ततइति बद्धवत्। ननुवस्तुतोमूर्तस्याद्वितीयस्याविद्यादिसंबंधाधि ष्ठानस्यबंधमोक्षौसंभवतस्तयोरवस्तुभूतत्वात्। तदुक्तंश्रु तौ। ननिरोधोनचोत्पत्तिर्नबद्धोनचसाधकः। नमुमुक्षुर्न वैमुक्तइत्येषापरमार्थतेतिश्रुतेः। वस्तुगत्याएवंभूतोपि मूढः आत्मानात्मविवेकरहिताद्दृष्टिर्बुद्धिर्यस्यसमूढदृष्टिः पुरुषस्तस्यवेदांतश्रवणसंस्काररहितांतःकरणस्यएवंभाति सोहमित्यन्वयः॥ ११॥

तथाचजन्ममरणसुखदुःखस्वर्गनरकबंधमोक्षादिव्यव स्थोपाधिगतेवात्मनिसर्वधर्मातीतेकेवलेनिरस्ताविद्यात त्कार्यसंबंधेभ्रमात्प्रतीयतेइतिदृष्टांतपूर्वकमाह—

उपाधौयथाभेदतासन्मणीनांत थाभेदताबुद्धिभेदेषुतेपि॥ यथा

चंद्रिकाणांजलेचंचलत्वंतथाचंच लत्वंतवापीहविष्णो ॥ १२ ॥

उपाधाविति ॥ उपसमीपेआधीयतेस्थाप्यतेयः सउपा धिर्जपाकुसुमादिः निर्गुणस्यानिर्भेदस्यनिःक्रियस्यचसगु णसक्रियसभेदेनयज्ञानकारणंतदुपाधिः । तदेवदृष्टांतपूर्व कमाह । सनूमणीनामिति।विशुद्धमणीनां यथायेनप्रका रेणजपाकुसुमादींद्रनीलमण्यादिसंबंधात्समुपरागमवाप्य शुद्धस्फटिकादीनामपितत्तदाकारेणभानंभवति । दार्ष्टां तिकमाह । तथातेनमण्यादिप्रकारेणबुद्धीनांभेदाः बुद्धि भेदास्तेषुबुद्धयाद्युपाधिषुसत्सुतेपितवापिभेदता नानारू पताकूटस्थत्वादिरूपेणभवति । तद्यथा। अधिष्ठानतयादे हद्वयावच्छिन्नचेतनः कूटवन्निर्विकारेणस्थितः कूटस्थ उच्यते । अज्ञानोपहितंबिंबचैतन्यमीश्वरः अंतःकरण तत्संस्कारावच्छिन्नंअज्ञानेभातिबिंबितंचैतन्यंजीवइतिके चित् । इंद्रियैरस्मिन्घटसंनिकर्षेअंतःकरणमपिअस्मिद्वा

रावटाकारतामेतितच्चसावयवत्वात्सरिणम्यमानदेहाभ्यंत
रघटाद्यैर्देहघटयोर्मध्येचसम्यग्व्याप्यवर्त्तते तत्रचदेहम
ध्यवर्तीतद्भागोहंकाराख्यः कर्तृशब्दवाच्योभवति । देह
विषयमध्यवर्तीदंडायमानस्तद्भागोबुद्धिविज्ञानाख्यः क्रिया
शब्दाभिधेयोभवतिघटादिविषयव्याप्तः तद्भागोविषयस्य
ज्ञानकर्मत्वासादकोभिव्यक्तियोग्यमित्युच्यते । त्रिभाग
स्यांतःकरणस्यातिस्वच्छत्वाच्चैतन्यंतत्राभिव्यक्तिमेति। त
त्राभिव्यक्तस्यचैतन्यस्यैकत्वेप्यभिव्यंजकांतःकरणभाग
लक्षणोपाधित्रैविध्यात्तस्यापित्रैविध्यंव्यपदिश्यते कर्तृभा
गानुगतश्चिदात्माप्रमाताक्रियाभागानुगतश्चिदंशःप्रमाणं
विषयानुगताभिव्यक्तियोग्यत्वभावावच्छिन्नश्चिदंशःप्रमि
तिरिति विषयगतंब्रह्मचैतन्यमज्ञातंसत्तदेवफलमित्युच्य
ते।बिंबप्रतिबिंबमुखानुगतमुखस्वरूपवत्। जीवेश्वरानुगतं
सर्वानुसंधातृचैतन्यंसाक्षीत्युच्यते । ईश्वरोपित्रिविधःस्वो
पाधिभूताविद्यागुणत्रयभेदात्सोपिब्रह्मविष्णुरुद्रभेदात्त्रि
विधोभवति । कारणीभूतसत्वगुणविशिष्टोविष्णुः

कारणीभूतरजोगुणविशिष्टोब्रह्मास्रष्टा हिरण्यगर्भस्तुनब्रह्ममहाभूतकारणत्वात् । स्थूलभूतकारणत्वेनौपचारिकीब्रह्मेतिसंज्ञा । कारणीभूततमोगुणविशिष्टत्वाद्रुद्रःसंहर्ता । ब्रह्मोपाधिस्तुसूत्रकारेणैवोपदिष्टः । जन्माद्यस्ययतइति । अस्यप्रत्यक्षादिप्रमाणगोचरस्यजगतोयतोनिमित्ताज्जन्मादिजन्मस्थितिभंगंतद्ब्रह्म।ब्रह्मसंज्ञाप्युपाधिक्येव। तस्यसंज्ञासंज्ञिसंबंधरहितत्वात्। तथा जीवोपित्रिविधः । उपाधिभेदेनविश्वतैजसप्राज्ञसंज्ञाभेदमधिगच्छति । तद्यथा । अविद्यांतःकरणस्थूलशरीरविशिष्टोजाग्रदवस्थाभिमानीविश्वः । विश्वत्वस्थूलशरीराभिमानरहितउपाधिद्वयावच्छिन्नःस्वप्नाभिमानीतैजसः शरीरांतःकरणोपाधिद्वयहीनांतःकरणसंस्कारावच्छिन्नाज्ञानमात्रविशिष्टः सुषुप्त्यवस्थाभिमानीप्राज्ञः । एवंस्तंभादिब्रह्मांतास्वयंबकचतुर्मुखाद्याःसंज्ञास्तथासरस्वतीश्रीभवानीत्याद्याश्चैतस्यैवोपाधिभेदेनसंज्ञाअवगंतव्याः सर्वंखल्विदंब्रह्मेतिश्रुतेः । ननुसर्वात्मकत्वेनसर्वत्रसर्वदाचेत्सत्त्वमात्मनःकथमिहलोकपरलो

कादौकर्मनिबंधनातत्क्रियापुराणादौप्रसिद्धा तस्यामूर्तध
र्मत्वादित्याशंक्याह।यथाचंद्रिकाणामिति। चंद्रिकाश्चंद्रप्र
तिबिंबालक्षणयोच्यंते। चंद्रकाइतिपाठेपिचंद्रप्रातिबिंबाए
वावगंतव्याःस्वार्थेकप्रत्ययः। यथाआकाशेदेदीप्यमानस्य
चंद्रमसःचंचलत्वंस्वच्छत्वंमलिनत्वंतत्रनसंभवतिकेवलं
भ्रांत्यातद्धर्मत्वेनप्रतीयतेप्रतिबिंबद्वारातथाहेविष्णोहेव्या
पनशीलइहपुराणाद्युपवर्णितकर्मकार्यसंसारमंडलआध्या
सिकसंबंधाबुद्धिगतचंचलत्वमूढास्तदधिष्ठानेब्रह्मणाधिग
च्छंति।ननुनिरस्तधर्माधर्मसंबंधेत्वपिकापिक्रियासंभवति।
ध्यायतीवलेलायतीवेतिश्रुतेः।नचान्यथाख्यात्यभ्युपगमो
वृत्तइतिवाच्यमत्रसर्वधर्मविशिष्टस्याज्ञानबुद्ध्यादेरारोपा
भ्युपगमाद्धर्मिणोन्यत्रसत्त्वानभ्युपगमात्तच्छंकायानावका
शलेशोपीतिसर्वमनवद्यं ॥ १२ ॥

इतिश्रीवेदांतसिद्धांतदीपिकाहस्तामलकटीकासमाप्ता ॥

श्रीः

अथ निर्वाणपंचकम् ॥

ॐ श्रीगणेशाय नमः ॥ शंकरं परमानंदं सच्चिदानंद विग्रहं ॥ नित्यं निरंजनं शंभुं नमामि जगदीश्वरं ॥१॥ नाकृतंकृतेभवति अकृते मोक्षं कृतेन कर्मणा न भवति इति कर्मपक्षनिरासः । भेदोपासनायां दोषमाह । -

ॐ आत्मनि अन्यत्र वेद अथ तस्य योन्यां देवता मुपासतेमृत्योःस मृत्युमाप्नोतियइहनानेवपश्यति द्वितीयाद्वै भयं भवति यस्तस्मिन्नुदरमंतरंकुरुते अथ तस्य भयं भव तीत्यादिवाक्यं श्रुत्वा परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान् वैहसौ म्यब्राह्मणोनिर्वेदमायात् इति प्रव्राजिनोलोकमेतमिच्छं तः प्रव्रजंतिब्राह्मणाः किंप्रजयाकरिष्यामोयेषांनोयमा त्माऽयंलोकः तमेवविदित्वातिमृत्युमेतीतिश्रुतेः । पुत्रैषणा याश्चवित्तैषणायाश्चलोकैषणायाश्चव्युत्थायाथब्राह्मणाभि क्षाचर्यंचरंति।निर्वेदमायातः त्वंपदार्थविवेकायसंन्यस्यसर्व कर्मणांशांतोदांतउपरतस्तितिक्षुःसमाहितोभूत्वागुरुंप्रपृच्छे

त् कस्मिन् भगवोविज्ञातेसर्वमिदंविज्ञातंभवति। तथाचश्रुतिः। आत्मनिखल्वरेदृष्टेइदंसर्वंविज्ञातंभवति । यथासौम्यैकेनमृत्पिंडेनसर्वंमृण्मयंविज्ञातंस्यात् । वाचारंभणंविकारोनामधेयंमृत्तिकेत्येवसत्यंइत्यादिश्रुतीनांसिद्धांतंमनसिनिधायनिर्वाणपंचकंशिष्यायप्राहभगवान्शंकरः—

नाहंदेहोनेंद्रियाण्यंतरंगं नाहंकारः प्राणवर्गोन बुद्धिः॥दारापत्यक्षेत्रवित्तादिदूरः साक्षी नित्यः प्रत्यगात्मा शिवोहं ॥ १ ॥

नाहंदेहइति। अहंअयंपरिदृश्यमानस्थूलदेहोन । कथमितिचेत् तस्याऽनात्मत्वात् । अनात्मत्वंकथमितिचेत् । जडत्वात् दृश्यत्वात्भूतकार्यत्वात् शुक्रशोणितजन्यत्वात् । यद्यद्भूतकार्यंतत्तदनात्मा यथाघटः । इंद्रियाण्यप्यनात्मरूपाणि। भूतकार्यत्वात् । एवंअंतरंगंमनोप्यनात्मासंकल्पविकल्पात्मकत्वात् । सुषुप्तौअभावत्वात्। तस्मादिदंमनोप्यनात्मा । बुद्धिरितिअनात्माकथमि

तिचेत् । त्रिगुणात्मकत्वात् । निश्चयात्मकत्वात् । तस्मात् इयंबुद्धिरनात्मा । अहंकारोप्यनात्माकथमितिचेत्कर्तृत्वभोक्तृत्वसुखित्वदुःखित्वादियुक्तत्वात् सर्वानर्थमूलकारणत्वात्सुषुप्तौअभावत्वात् । तस्मादहंकारोप्यनात्मा प्राणवर्गोप्यनात्मा कथमितिचेदुच्यते प्राणापानव्यानोदानसमानरूपाः । अंतरबाधव्युत्पत्तित्वात् तस्मात्प्राणवर्गोप्यनात्मा देहादिबुद्धिपर्यंतेनग्रंथेनस्थूलदेहसूक्ष्मदेहनिरासः यावत्उपलक्षणंशरीरमप्यनात्मा ।कारणंनाम अविद्यासा चतुर्विधा अनित्येनित्यबुद्धिः अशुचौशुचिबुद्धिः असुखेसुखत्वबुद्धिःअनात्मन्यात्मबुद्धिः स्थूलसूक्ष्मशरीरद्वयस्यकारणं । अतःत्रिगुणात्मकंस्वस्वरूपज्ञानविरोधि च।अज्ञानेनावृतंज्ञानंतेनमुह्यंतिजंतवः।इतिभगवद्वचनात्। एतादृशमज्ञानंकथंनाशितमितिचेत् । ज्ञानेनतुतदज्ञानंयेषांनाशितमात्मनः। तेषामादित्यवज्ज्ञानंप्रकाशयतितत्परं ॥१॥इतिभगवद्वचनात् । आत्मज्ञाननिष्ठानामज्ञानंनास्त्येव । अज्ञानंकथंभूतमितिचेत्तच्छृणु । अज्ञानमध्यारा

पापवादपूर्वकम् । यथा अभ्रपंगूतायांरज्जौसर्पारोपवद्वस्तु न्यवस्त्वारोपोध्यारोपवस्तुसच्चिदानंदाद्वयंब्रह्म अज्ञानंस कलजडसमूहोऽवस्तु । अज्ञानमपिद्विविधंज्ञानशक्तिक्रिया शक्तिभेदात् रजस्तमोरहितंसत्वंज्ञानशक्तिरित्युच्यते । स त्वात्संजायतेज्ञानंरजसोलोभएवचेतिस्मृतेः।क्रियाशक्तिर्द्वि विधा। आवरणशक्तिर्विक्षेपशक्तिश्च । रजःसत्वरहितंतमः आवरणशक्तिरित्युच्यते । कृष्णंतमः आवरणात्मकत्वा त् । इति तमःसत्वरहितरजोविक्षेपशक्तिरित्युच्यते । रज सोलोभएवचेतिस्मृतेः । लोभादीनांविक्षेपकत्वंप्रसिद्धं । अथवा अज्ञानमपिद्विविधं मायाअविद्याभेदात् । चैत न्यमपित्रिविधं साक्षीश्वरजीवभेदात् । पुनःमायासमष्टिरू पात्रिविधा । कारणसूक्ष्मस्थूलभेदात्। अविद्याव्यष्टिरूपा त्रिविधा।कारणसूक्ष्मस्थूलभेदात् । पुनःईश्वरोपित्रिविधः ईश्वरहिरण्यगर्भविराड्भेदात् । अथवा ब्रह्मविष्णुशिवभे दात् । जीवोपित्रिविधः प्राज्ञतैजसविश्वभेदात् । तथाहि ईश्वरस्यसमष्टिरखिलकारणत्वात्कारणशरीरं । आनंदप्र चुरत्वात् कोशवदाच्छादकत्वात् आनंदमयःकोशः ।स

र्वोपरमत्वात्सुषुप्तिः । हिरण्यगर्भस्यसमष्टिस्थूलप्रपंचापेक्ष यासूक्ष्मत्वात्सूक्ष्मशरीरंविज्ञानमयःकोशः । ज्ञानशक्तिमान् कर्तृरूपःमनोमयकोशः । इच्छाशक्तिमान्करणरूपःप्राणम यकोशः । क्रियाशक्तिमान्कार्यरूपःजाग्रद्वासनामयत्वात् स्वप्नःविराजःसमष्टिस्थूलभोगायतनत्वात्स्थूलशरीरंअन्न विकारत्वात् अन्नमयःकोशः । श्रोत्रादिज्ञानेंद्रियशब्दादि विषयज्ञानत्वात्जाग्रत्प्राज्ञस्यव्यष्टचहंकारादिकारणत्वा त्कारणशरीरं आनंदप्रचुरत्वात् कोशवदाच्छादकत्वात् आनंदमयकोशः । सर्वोपरमत्वात्सुषुप्तिःतैजसस्यापिव्यष्टि स्थूलप्रपंचापेक्षयासूक्ष्मशरीरंविज्ञानमयमनोमयप्राणमयः कोशः जाग्रद्वासनामयत्वात्स्वप्नःविश्वस्यव्यष्टिःस्थूलभो गायतनत्वात् स्थूलशरीरंअन्नविकारत्वात् अन्नमयः कोशः।श्रोत्रादिज्ञानेंद्रियशब्दादिविषयज्ञानत्वात् जाग्रत् एवंसमष्टिव्यष्टयोर्वनवृक्षयोरिवएतदुपहितयोरीश्वरजीव योरपिवनवृक्षावच्छिन्नाकाशयोरिवाभेदःवनवृक्षतदव च्छिन्नाकाशयोर्वाआधारानुपहिताकाशवत् अनयोराधा

रभूतंयदनुपहितंचैतन्यतुरीयंसाक्षिइत्युच्यते।अयमेवाध्यारोपः । अपवादोनाम यथारज्जुविवर्तस्यसर्पस्यावस्तुनो अज्ञानस्यप्रपंचस्यअपिब्रह्ममात्रंभवतिएवंसर्वद्वैतोपमर्दने नअज्ञानंनश्यत्येवतर्हिअस्त्येवाज्ञानं । प्रकृतेकिमायात दारापत्यक्षेत्रवित्तादिदूरः इति । पत्नीपुत्रक्षेत्रधनादिकमपिपरित्यज्यस्थूलदेहेनसहस्वर्गंवानरकंवागच्छतित्यावहारिकोजीवः संसारीसएव । इहलोकेपरलोकादिपुसंचरतीतिसर्वानुभवसिद्धमितिकिंवक्तव्यं । तर्हिइदंपरिदृश्यमानंदेहापिअविद्यकंप्रत्यक्षंयथातथाब्रह्मादिपिपीलिकांतपरोक्षप्रत्यक्षरूपंसर्वंजगत्मायिकमनात्मरूपं। चिदात्माकीदृशइत्यतआह । साक्षीति । ज्ञाताज्ञातंसाक्षादीक्षतेइति साक्षीद्रष्टा । ननुएकःकूटस्थोनिर्धर्मकःसाक्षीनाद्रियते अप्रामाणिकत्वात् इतिचेत्न। तमेवभांतमनुभातिसर्वंतस्य भासासर्वमिदंविभाति। नदृष्टेर्द्रष्टारंपश्येत् । अदृष्टोद्रष्टान्योतोस्तिद्रष्टानान्योरितमंताइत्यादिवेदांतप्रमाणराजेन तस्यैवसर्वसाक्षित्वेनाभिषिक्तत्वात् । नित्यः कालत्रये

प्यबाध्यमानः देशतः कालतः वस्तुतः परिच्छेदरहितः । शिवःसच्चिदानंदस्वरूपः मायाविद्याजगज्जीवेश्वरादिदृश्या दृश्यप्रपंचविलक्षणःप्रत्यगात्मासाक्षीब्रह्मैवसत्यंतस्मात् अन्यत्सर्वंअनित्यंसआत्मासोहमस्मीति । अस्मिन्नर्थेश्रुतिस्मृतिप्रभृतीनिबहूनिप्रमाणानि । ब्रह्मविद्ब्रह्मैवभवति । तरतिशोकमात्मवित् । शिवमद्वैतंचतुर्थंमन्यंते । निष्कलोनिष्क्रियोनिर्विकारोनिर्विकल्पोनिरंजनःशुद्धोदेवएको नारायणः पुरुषएवेदंसर्वं। सर्वंखल्विदंब्रह्म । नेहनानास्तिकिंचन।तथाचस्मृतिः।अजोनित्यः शाश्वतोऽयंपुराणो नहन्यतेहन्यमानेशरीरे। इत्यादिश्रुतिस्मृतिसहस्रेभ्यः। श्रुतिस्मृतीममैवाज्ञाइतिमाहस्वयंहरिः। तद्वेदितव्यंमुमुक्षुभिः आत्मनोऽन्यत्रप्रियांत्वांरोदिष्यसि पामरादेहवादिनःइदंमेस्यात्इदंमेभूयात् इदंमेपुनर्भविष्यतीतिदुःखसंसारार्णवेमज्जंति। तदुक्तंकेश्वत्। अलभ्यमानस्तनयः पितरौक्लेशयेच्चिरं। लब्धोपिगर्भपातेनप्रसवेनचबाधते॥१॥ जातस्य ग्रहरोगादिः कुमारस्यचमूढता । उपनीतेप्यविद्यत्वमनु

द्राहश्चंपंडिते ॥ २ ॥ यूनश्चपरदारादिदारिश्चंचकुटुंबिनः । पित्रोर्दुःखस्यनास्त्यंतोधनीचेन्म्रियतेतदा ॥३॥ एवंआशा ·पाशक्लेशाहंकारादिकर्तृत्वभोक्तृत्वसुखित्वदुःखित्वजन्मप्र लययुक्तसंसारसमुद्रेपुनः पुनः मग्नाभवंतिइत्यर्थः॥१॥

ननुप्रत्यगभिन्नः परमात्माजगत्जीवेश्वरादिभ्योभिन्न इतिचेत्प्रत्यक्षानुमानयोः प्रत्यक्षस्यबलवत्त्वात्तेषांदेहा दीनांअनुमानेनअनात्मत्वेसिद्धेपिअहंजीवइतिवाप्रत्यक्ष सिद्धत्वात्एषजीवः एपआत्मास्यात्तस्मात्परमात्माहं कथंभवेयमित्यतआह

रज्ज्वज्ञानाद्भातिरज्जुर्यथाहिः स्वा
त्माज्ञानादात्मनो जीवभावः ॥
आप्तोक्त्या हि भ्रांतिनाशे सरज्जुर्जी
वो नाहं देशिकोक्त्याशिवोहं॥ २ ॥

रज्ज्वज्ञानादिति । दृष्टांतः।यथामहांधकारेकालत्रयेप्य विकाररज्ज्वज्ञानात्इयंरज्जुरितियथार्थज्ञानाभावतया भ्रांत्यानिर्विकाररज्जुः अहिः सर्पोभातिप्रकाशतेसर्पाकारे

णविभाति यथाआप्तवचनात्नायंसर्पः किंतुरज्जुरेवततभ्र
मात्पूर्वंवर्तमानकालेभ्रमकालेभ्रमनिवृत्तिकालेपिकालत्रये
पिनायंसर्पःरज्जुरेवेतिश्रुत्वामत्वादृष्ट्वारज्जौसर्पभ्रांतिनिवृत्ति
र्भवति तथादेशिकोत्तमागुरुवचनात्महावाक्यश्रवणमन
ननिदिध्यासनात्ब्रह्मात्मव्यतिरेकेणजीवोनास्तितस्मादस
त्यंजीवः किंतुपरब्रह्मैवभवतिइतिश्रुत्वामत्वानित्यापरोक्षं
परंब्रह्मभूत्वाआचार्यप्रसादेनचअसंभावनाविपरीतभावना
निवृत्तिपूर्वकंनित्यापरोक्षंब्रह्मैवाहमस्मीतिसिद्धमित्यर्थः २।

ननुप्रत्यक्षतयाप्रतीयमानस्यप्रपंचस्यकथमसत्यत्वंसंभवे
दित्याशंक्यस्वप्नदृष्टांतेनतस्यासत्यत्वादितिपरिहरति—

आभातीदं विश्वमात्मन्यसत्येस
त्यज्ञानानंदरूपेविमोहात् ॥ नि
द्रामोहात्स्वप्नवत्तन्नसत्यंशुद्धः पू
र्णोनित्यएकः शिवोहं ॥ ३ ॥

आभातीदमिति। विश्वंविविधाकारंसर्वंपरिदृश्यमानमि

देवमनुष्यपशुपक्षिमृगतिर्यगादिरूपंब्रह्मादिपिपीलिकांतं
स्थावरजंगमात्मकंसकलंजगत्असत्यरूपं विमोहात्
अज्ञानात्मायया सत्यज्ञानानंदरूपेआत्मनिब्रह्मणिकालत्र
येप्यसत्यमेवसत्यमिवभाति प्रकाशते ।अत्रदृष्टांतमाह ।
यथानिद्रामोहात्निद्रास्वरूपात्मायापरवशात् पुरुषस्य
जीवस्यअसत्यःस्वमः सत्यमिवाभाति प्रकाशते । तथा
असत्यमिदंजगदात्मस्वरूपंनभवति । अनात्मैव । किंतु
शुद्धः शुभ्रोज्योतिषांज्योतिरितिश्रुतिः । पूर्णःसर्वव्यापी
सर्वभूतांतरात्मेतिश्रुतेः । नित्यः दृढः एकः अद्वितीयः
एकमेवाद्वितीयंब्रह्मेतिश्रुतेः । शिवः एवंभूतआत्मासोऽह
मस्मीत्यर्थः ॥ ३ ॥

ननुअहंजातोऽहंबालोऽहंयुवाऽहंवृद्धोऽहंनष्टोऽहंकर्त्ता
ऽहंभोक्ताऽहंसुख्यऽहंदुःख्यहंपश्यामिगच्छामीत्यादिअनु
भूयमानस्यममात्मत्वंकथमितिशिष्याभिप्रायंमनसिनिधा
यगुरुः हेशिष्यजरामरणादिदेहधर्मः शब्दस्पर्शरूपरसगंधा
इंद्रियधर्मःक्षुत्पिपासादिप्राणधर्मः संकल्पविकल्पौमनोधर्मः

निश्चयानुसंधानादिबुद्धिधर्मः विचारणावधारणादिचित्तधर्मः कर्तृत्वभोक्तृत्वादिअहंकारधर्मः ज्ञातृत्वानुभवितृत्वादिअंतःकरणधर्मः आत्मधर्मोनकश्चिदित्याह--

नाहंन जातो न प्रवृद्धो न नष्टो देहस्योक्ताः प्राकृताः सर्वधर्माः॥कर्तृत्वादिश्चिन्मयस्यास्ति नाहंकारस्यैवह्यात्मनोमेशिवोहं ॥ ४ ॥

नाहमिति।नाहंजातः किंतु षड्विकारशून्यत्वात् जायतेऽस्तिवर्द्धतेविपरिणमतेअपक्षीयतेविनश्यतीतिषड्भावविकारादेहधर्मः ममधर्मोनकिंचन । किंतुअहंकारस्यैव प्रकृतिधर्माः। एवाचन्मयस्यसच्चिदानंदस्वरूपस्यसर्वसाक्षिणः ममेतिधर्माः कदाचित्किंचित्कश्चित्धर्मलेशोनास्ति । अस्मिन्नर्थेभगवद्वचनंप्रमाणं । नजायतेम्रियतेवाकदाचिन्नायंभूत्वाभविताचानभूयः । अजोनित्यः शाश्वतोऽयंपुराणोनहन्यतेहन्यमानेशरीरे॥ १ ॥ इति।असंगोह्ययंपुरुषइतिश्रुतेः । यद्यद्यौतिकंयद्यज्जन्मादिकम्तत्तद्नात्मेतिसि

बिंबितंमुखंग्रीवास्थमुखंभवति आदर्शेमुखंनास्तितथापि तत्प्रतिबिंबितंमुखंग्रीवास्थमुखादन्यंनास्ति आदर्शस्य स्वच्छत्वात् तस्मिन्प्रतिबिंबितंमुखाभासंमुखमेवनवास्त वंबिंबभूतंयथार्थभूतंमुखंनभवति तथाअंतःकरणस्याबि द्याकल्पितस्यस्वच्छद्रव्यत्वात् तस्मिन्प्रतिबिंबितंचैत न्यंजीवचैतन्यंतत्प्रतिबिंबंब्रह्मात्मस्वरूपमेववास्तवस्वरू पमेवबुद्धेःस्वच्छत्वेनसाक्षिबिंबग्राहकत्वात् साक्षिचिदा भासयोस्तादात्म्याध्यासः तस्मिन्निवृत्तेकृतकृत्योभवति विज्ञायदेवंसर्वपाशोपहानिः तमेवविदित्वातिमृत्युमेतिना न्यःपंथाविद्यतेयनायभिद्यतेहृदयग्रंथिश्छिद्यंतेसर्वसंशयाः इत्यादिश्रुतेः । ननुदर्पणमुखयोर्जपाकुसुमस्फटिकयोःसा वयवयोःप्रतिबिंबदर्शनात् नीरूपस्यात्मनःकथंप्रतिबिं बतयाभ्युपगमइत्याशंक्याह ॥ जानुप्रमितजलेमेघस्यग्रहन क्षत्रोदराकाशस्यप्रतिबिंबदर्शनात्चएवंनिरवयवस्यात्मनः प्रतिबिंबोभवति ।ननुआत्मनःप्रतिबिंबेकिंप्रमाणमितिचेत् शृणु । रूपंरूपंप्रतिरूपोबभूव दृश्यतेजलचंद्रवत् मायाभा सेनजीवेशौकरोतीत्यादि · वदता वेदांतप्रमाणराजेनतस्यै

वसर्वप्रतिबिंबत्वेनाऽभिषिक्तत्वात् अतःअंतःकरणस्या विद्याकल्पितत्वात् साक्षीभास्यत्वात् उत्पत्तिमत्त्वात् जडत्वात् अज्ञानकार्यत्वात् सोपाधिकत्वात् । त स्मात्प्रतिबिंबितंचैतन्यंसाक्षीचैतन्यमेव । तथापि आदर्शाभावेमुखाभावःअंतःकरणाभावेप्रतिबिंबाभावःप्र तिबिंबाभावेजीवत्वाभावःतदभावईश्वरत्वाभावःतदभावे मायाऽविद्याभावेतयोरभावःतस्मात् नित्यशुद्धबुद्धमुक्त परमानंदाद्वयंब्रह्मैवाहमहमस्मीतिसर्ववेदांतसिद्धांतोयं। ना न्यत्पश्यतिनाऽन्यच्छृणोतिनाऽन्यत्वदति तदेवभूमायो वैभूमासएवसुखंयदन्यत्तदल्पंएतस्यैवानंदस्यान्यानिभूता निमात्रामुपजीवंति तस्मिन्सर्वाणिभूतानिआत्मैवाभूद्वि जानतः।तत्रकोमोहःकःशोकएकत्वमनुपश्यतःइत्यर्थः।५॥

हरिः ॐतत्सदिति श्रीमद्भगवत्पादपूज्यश्रीम च्छंकराचार्यविरचितनिर्वाणपंचकंश्रीमत्परम हंसपरिव्राजकश्रीस्वामिनित्यानंदसरस्वती विरचितनिर्वाणपंचकविवृतिसमेतंसंपूर्णम्४

श्रीः ।

अथ मनीषापंचकम्.

श्रीगणेशायनमः ॥ अथश्रीमनीषापंचकंप्रारभ्यते ॥ श्रीमद्यतीन्द्रमानम्यजगन्नाथमुनिंगुरुं ॥ मनीषापंचकव्याख्यातन्यतेमधुमंजरी ॥ १ ॥ तत्रादौकथानिरूप्यते । सत्याचार्यस्यगमनेकदाचिन्मुक्तिदायकं ॥ काशीक्षेत्रंप्रतिसहगौर्यामार्गेतुशंकरं ॥ १ ॥ अंत्यवेशधरंदृष्ट्वागच्छगच्छेतिचाब्रवीत्॥ शंकरःसोपिचांडालस्तंपुनः प्राहशंकरं॥२॥ अस्यार्थः । कदाचित्मुक्तिदायकंकाशीक्षेत्रंप्रतिआचार्यस्यशंकराचार्यस्यगमनेसतिमार्गेगौर्यासहशंकरंअन्त्यवेषधरंचांडालवेषधारिणंदृष्ट्वागच्छगच्छेतिचअब्रवीत्उक्तवान् । तंशंकरंप्रतिनामआचार्यंप्रति चांडालोपिसः शंकरः पुनःप्राहप्रत्युत्तरंदत्तवान्किंतत् तथाहि—

अन्नमयादन्नमयमथवाचैतन्य मेवचैतन्यात्॥द्विजवरदूरीकर्तुं वांछसिकिंब्रूहिगच्छगच्छेति॥१॥

अन्नमयादिति। अद्यतेयज्जनैस्तदन्नंअनुभवंतिचभूता नियत्तदन्नं। अदभक्षणइतिधातोरन्नशब्दस्योत्पन्नत्वात्। अदन्तियच्चभूतानितस्मादन्नंतदुच्यतइतिश्रुतेश्च।तदन्नमय स्तत्प्रधानस्तद्विकारोवास्थूलदेहोऽन्नमयइत्युच्यते। तस्मा दन्नमयाचंडालत्वजातिविशिष्टाद्विप्रत्वजातिविशिष्टाद्वा अन्नमयमुक्तलक्षणंस्थूलदेहमन्यतरजातिविशिष्टंदूरीकर्तुं दूरतःपरिहृत्यगंतुंहेद्विजवर जन्मनाजायतेशूद्रः कर्मणाजा यतेद्विजः। वेदाध्यायीभवेद्विप्रोब्रह्मजानातिब्राह्मणइतिस्म रणात् द्विजानांद्विजन्मनांकर्मिणांवामध्येवरःश्रेष्ठःअत्यं तकर्मीत्यर्थः । गच्छगच्छेतिवचसावांछसिअभिलष सिमनःपूर्वकत्वात्वाग्व्यापारस्य।यद्धिमनसाध्यायतितद्वा चावदति वाङ्मेमनसिप्रतिष्ठितामनोमेवाचिप्रतिष्ठितमि त्यादिश्रुतिभ्योवाग्व्यापारस्यमनोव्यापारपूर्वकत्वंसिद्धं। तदुक्तंभाष्यकृताश्रीविष्णुदिव्यसहस्रनामभाष्ये। मनसावा चाअग्रेसंकल्पयत्यथवाचाव्याहरति यद्धिमनसाध्यायति तद्वाचावदतीइतिश्रुतिभ्यांसंस्मरणंध्यानंचनामकीर्तनेएवं

तद्भूतमितिकिंब्रूहीतिकाकुस्वरेणआक्षेपःकृतः। पक्षांतरम वलंबयत्यथवेति। अथवाउतचैतन्यमेवचैतन्यात्। नच भिन्नःचैतन्यधर्मः चेतनस्याद्वितीयत्वेनव्यक्तिभेदस्यानं गीकारेणजातेरनंगीकारात्। तच्चचैतन्येकूटस्थरूपं प्रति बिंबरूपमवच्छिन्नरूपमेवनान्यत्। तादृशादेवचैतन्यात् पूर्वोक्तोभयजातिविशिष्टस्थूलदेहांतर्वर्तिनोदूरीकर्तुंवांछ सि। किंब्रूहिगच्छगच्छेति पूर्ववदनुषज्यते ॥ १ ॥

द्वेधाविकल्पोद्वितीयविकल्पमादोषपरिहरन्प्रतिबिंबाव च्छिन्नचैतन्याभ्यांतयोश्चैतन्ययोर्दूरीकरणेच्छानयुज्यत इति क्रमेणसदृष्टांतमाह—

किंगंगाबुनिबिंबितेंबरमणौचंडा लवाटीपयःपूरेवांतरमस्तिकांच नघटीमृत्कुंभयोर्वांबरे॥प्रत्यग्व स्तुनिनिस्तरंगसहजानंदावबोधां बुधौविप्रोयंश्वपचोयमित्यपिम हान्कोयंविभेदोत्तमः ॥ २ ॥

अत्रोभयपक्षयोः प्रतिबिंबयोरवच्छिन्नयोर्वाबिंबेनवाऽनव
च्छिन्नेनप्रतिबिंबाभ्यामवच्छिन्नाभ्यांवाबिंबस्याऽवच्छि
न्नस्यप्रतिबिंबयोरवच्छिन्नयोर्वापरस्परंनकदाचित्‌भेदगं
धस्यावकाशः व्यवहारभेदस्योपाधिपरामर्शमंतरेणाविभा
व्यमानत्वात्‌ । विचाराभावजीवस्यद्वैतमिथ्यात्वमस्यवि
चारवद्भिर्नैवस्तुत्वमवसीयते । किंतुविचारविकलैरेवेत्य
तोविचारवताभवताकथमुच्यते गच्छगच्छेतीत्यभिप्रायः।
संप्रतिदृष्टांतेसोपाधिकयोरन्योन्यमनुपाधिकेनताभ्यांतस्य
च भेदाभावेप्युपाधिभूतयोरायावर्त्तादिपुण्यापुण्यक्षेत्रयोर
थ चतत्स्थगंगादिपुण्यापुण्यजलयोर्भेदस्याविद्यमानत्वात्‌
दार्ष्टांतिकेपि विप्रत्वाविप्रत्वजातिविशिष्टयोः स्थूल
सूक्ष्मदेहयोस्तत्संस्कारतदभावविशिष्टयोरंतःकरणयोश्च
भेदस्यानुभूतत्वात्‌ विप्रत्वजातिविशिष्टतत्संस्कारोपेतदे
हतदंतर्वर्त्यंतःकरणाभ्यांतज्जातिरहिततत्संस्कारशून्यदेह
तदंतर्वर्त्यंतःकरणयोर्दूरीकरणेच्छायुक्तैवेतिवदताशंकित
इव पुनरप्यध्यस्तप्रपंचविधुरेपरमात्मनिविज्ञातेनार्किंचि

दन्यद्वियतइति । यत्रत्वस्यसर्वमात्मैवाभूत्केनकंपश्ये दित्यादिश्रुतिमवष्टभ्यसर्वात्मिकत्वमात्मनोऽभवत् । उपाधिदृष्ट्यार्पितदूरीकरणेच्छानघटिष्यते इतिप्रथमंविकल्पं परिहरति । प्रत्यग्वस्तुनीति । प्रातिलोम्येनमिथ्याध्यस्त सर्वप्रपंचवैलक्षण्येनअंचतिप्रकाशयतिइतिप्रत्यक् परमात्मा सचवस्तुअनध्यस्तात्मस्वभाववस्त्वेसतिकल्पितसमस्त वस्त्वधिष्ठानभूतः तस्मिन्प्रत्यग्वस्तुनि । किंचनिर्गतप्रपंच रूपस्तरंगोयस्मात्सहजानंदावबोधांबुधेः सहजस्वभावः आनंदः सुखंअवबोधः स्फुरणंस्वभावभूतोनकेनापिनिर्वर्तितआनंदश्चासाववबोधश्चेतिसहजानंदावबोधः सएवांबुधिरिवांबुधिरपर्यंतत्वात् तस्मिन्निस्तरंगसहजानंदावबोधांबुधौप्रत्यग्वस्तुन्यहमित्यनुभूयमानेसतीतिशेषः । विप्रोऽयंद्विजातिरध्ययनशीलः श्वपचोऽयंचांडालः पशुघातकइतिचइयत्तापरिच्छेदशून्योऽयंविभेदभ्रमः द्वैतभ्रांतिः कः कुतः संभवतिनकुतोपीत्यर्थः । प्रत्यगेकरसस्यवस्तुनोनिष्प्रपंचोत्केरितिभावः ॥ २ ॥

एवंकेवलपारमार्थिकदृष्टिमवलंब्याऽक्षिप्तः सन् आचार्योयंदेवस्तारकोपदेशपूर्णपुरुषोविश्वेश्वरोभवितुमर्हतीति निश्चित्ययथोक्तमेवमेतत्एताद्दृशदृष्टिमत्सु भवादृशेषुनास्माकंचंडालत्वादिप्रतीतिरित्यभिप्रेत्यजाग्रदित्यादिभिः पंचाभिःश्लोकैःस्वानुभवंनिरूपयति । तत्रतावच्चतुर्षुवेदेषु यानिप्रसिद्धानि प्रज्ञानंब्रह्म अहंब्रह्मास्मि तत्वमसि अयमात्माब्रह्मेत्येवंरूपाणिक्रमेणऋग्यजुःसामाथर्वणोपनिषद्गतानिमहावाक्यान्यर्थतोऽनुक्रामति । जाग्रदित्यादिना--

जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषुस्फुटतरायासंविदुज्जृंभतेयाब्रह्मादिपिपीलिकांततनुप्रोताजगत्साक्षिणी ॥ सैवाहंनचदृश्यवस्त्वितिदृढाप्रज्ञापियस्यास्तिचेच्चांडालोस्तुसतुद्विजोस्तुगुरुरित्येषामनीषामम॥१॥

अस्यायमर्थः । यस्यापिकस्यचित्पुरुषविशेषस्यदृ

प्रज्ञाऽस्तिचेत्सपुरुषश्चंडालोऽस्तुद्विजोवाऽस्तुगुरुरित्येषाममममनीषेत्यन्वयः । अत्रसैवाहंनचदृश्यवस्त्वितिप्रज्ञायाःप्रकारउक्तः । स्फुटतरेति संविदःसर्वप्रसिद्धिद्योतनार्थं । जानामीत्यादिसंव्यवहारेषुप्रज्ञानस्यविजृंभमाणत्वात् । प्रज्ञानानुभवविहीनस्यलोष्टवत्नरसमाकृतेःशास्त्रार्थविचारेऽनधिकाराच्च । अथवा स्फुटतरेति संविदोऽनावृतत्वमुच्यते । तस्याःसर्वाधिष्ठानतयासर्वप्रकाशकत्वेनावरणाज्ञानस्यापिभासकत्वात् । तमेवभांतमनुभातिसर्वमित्यत्रश्रुतौसर्वशब्देनाऽवरणस्यापिविवक्षितत्वात् । चैतन्यप्रसिद्धिद्योतनंतुयच्छब्देनभवति। ननुयच्छब्देनचैतन्यस्यप्रसिद्धिर्विवक्षिताचेत्तर्हिसाप्रसिद्धिःकेत्याकांक्षायामाह। जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिष्विति । इंद्रियैरर्थोपलब्धिर्जागरितं । करणेषूपसंहृतेषुजागरितसंस्कारजप्रत्ययःस्वविषयःस्वप्नः । सर्वप्रकारकज्ञानोपसंहारेबुद्धेःकारणात्मनावस्थानंसुषुप्तिः । इत्येवंलक्षणकाजाग्रदाद्यवस्थाःप्रसिद्धाः तासुप्रसिद्धास्ववस्थासुसंविदपिप्रसिद्धा । यथाप्रसिद्धाऽर्कान्नाद्भुतद (?) वचंद्रमाः

एवंप्रसिद्धारवयवस्थासुसंविदपिप्रसिद्धा।नन्वेवंशास्त्रकृतपरि-
श्रमाणांसंवित्प्रसिद्धिरस्तुअतिरिक्तानांकथमितिचेदुच्यते
शब्दांतरेणव्यवहृतत्वादिति । संवित्प्रज्ञानंचैतन्यंबोधःसा
क्षिकूटस्थःस्वयमात्मेत्येवंप्रकारकैःशब्दैर्व्यवहर्तुमसंस्कृता
अपिदेशभाषादिसांकेतिकशब्दैरात्मानंचैतन्यरूपंसर्वसंव्य
वहारसाधकत्वेनव्यवहरंति । ज्ञापकंचेतेपांवर्चनंविजाना
मीत्यादि । तत्रविजानामीत्यादिव्यवहारोबोधैकहेतु
कइत्यनुमानादिस्वप्रमाणेनाऽविजानंतोऽपिप्रसिद्धचाजा
नंत्येव । इदानींज्ञानमस्ति व्यवहारोप्यस्ति इदानींतु
ज्ञानंनास्तिव्यवहारोपिनास्तिइतिअन्वयव्यतिरेकज्ञानंवि
वेकिनांगुरुमुखात्सिद्धमपिअविवेकिनामनुभवतएवसिद्धं
तद्यथाचंद्रमाभगवतईश्वरस्यहृदयंनेत्रमित्यादिरूपेणाशिष्टै
र्विज्ञातोपिमूढैर्ज्ञातएवस्वप्रकाशत्वेनशिशिरकरत्वेनमंडला
काकारेणच । एवमेवसंवित्स्वतःसिद्धास्वप्रकाशेत्यादि
नालिंगसिद्धिकांत्यादिविशिष्टानुभवाविवेकेनाविज्ञातापि
संवित् व्यवहारसाध्यात्वप्राध्यान्येनविज्ञाताभवति ।। ६

स्मात् विवेकविकलानामप्यात्मसंवित्सिद्धिरस्तीतिबो
ध्यं । व्यवहारवत्त्वेनेत्यभिप्रेत्याह । उज्जृंभितइति । उद
त्रिक्तंयथास्यात्तथाजृंभतेउल्लसति।व्यवहारहेतुनयाप्रकाश
तइत्यर्थः।यद्वा उदपिजृंभतइतिहेतुः।संवित्प्रसिद्धौविद्वत्स्व
विद्वत्सुचाहमितिप्रवदनात् विद्वांसोहिवयंस्मइतिजा
नंति। अविद्वांसोपितथाकिंतुप्रकारांतरेण । अतएवविद्वद
विद्वद्भेदः । जाग्रदित्यारभ्यउज्जृंभतइत्यंतेनइयतायंथर्म
दर्शेणप्रज्ञानंब्रह्मेतिमहावाक्यस्यप्रज्ञानशब्दस्यार्थउक्तोभ
वति।अधुनाब्रह्मशब्दस्यार्थमाह।याब्रह्मादिपिपीलिकांतत
नुषुप्रोताजगत्साक्षिणीति ब्रह्माचतुर्मुखआदिर्येषांतेब्रह्मा
दयः।पिपीलिकाकीटविशेषोऽन्तोयेषांतेपिपीलिकांताः ब्रह्मा
दयश्चेतिपिपीलिकांताश्चेतिब्रह्मादिपिपीलिकांताः प्राणि
नस्तेषांतनवःशरीराणितासुजगतः प्रपंचस्यसाक्षिणीसाक्षा
दव्यवधानेनईक्षणकर्त्रीतिहेतोःप्रोताअनुगततयावर्त्तमाना
याप्रसिद्धासंविद्व्याख्याता एवंब्रह्मशब्दस्यपरिपूर्णत्वमर्थमु
क्त्वातेनप्रत्यगात्मनएकत्वमभिवदति।सैवाहमिति । सैवप्र

सिद्धेवसंविदहंअहंपदलक्षितःअहंभत्ययव्यवहारयोग्याश्चि दात्मा।नचदृश्यवस्तुदृशाव्याप्यतइति।दृश्यंजगत्तद्वस्तुज गतोवस्तुत्वंकल्पितसंबंधेनपरमार्थवस्तुनिविद्यमानमुपर्यते जगतः कल्पितत्वेनवस्तुत्वोस्तुत्वाऽभावेपिव्यवहारसत्य त्वांगीकाराद्योग्यंवस्तुत्वमस्तीत्यभिप्रायः। तदहंनभवा मिदृश्यवस्तुनोजडत्वात्परिच्छिन्नत्वाच्चइति।इत्थमज्ञातदृढा संशयाभावनादिभिरबाधिताप्रज्ञामतिरज्ञानांदेहात्मप्रज्ञेव यस्यकस्यचिदीपुरुषस्यश्रुत्याचार्यप्रसादमहिम्नाअस्ति विद्यतेचेद्यदिसतुपुरुषश्चंडालः पशुघातकोऽस्तुभवतुअथ वाद्विजोजात्याविप्रोस्तुगुरुःसर्वज्ञोभगवानिति। ज्ञानीत्वा त्मैवमेवमतमितिस्मृतेः।तस्मादात्मज्ञंह्यर्चयेद्भूतिकामइत्या दिश्रुतयश्च। एषाएतादृशीममनीषामदीयाबुद्धिर्ममानुभ वइति यावत्। इदमत्राकूतंयस्तुपुरुषधौरेयोजाग्रत्स्वमसु षुप्तिषुस्फुटतरायासंविदुज्जृंभतेइतिइयताग्रंथेनोक्तमज्ञान शब्दार्थंबुद्धएतस्यार्थस्ययाब्रह्मादिपिपीलिकांततनुषुप्रो ताजगत्साक्षिणीति एतावताग्रंथेनोक्तब्रह्मशब्दार्थत्वंवि

ज्ञायएतद्विज्ञानस्यफलभूतंसेवाहंनचदृश्यवास्त्विति इयता ग्रंथेनोक्तवाक्यार्थानुभवंकुर्वन्स्थितप्रज्ञोभूत्वासदासमाहितःसन्वर्तेत नतस्मिन्ममचंडालत्वादिविपरीतज्ञानंकिंतुब्रह्मत्वमतिरेव। ब्रह्मवेदब्रह्मैवभवतिइतिश्रुतेरिति। यद्यपिसर्वमात्मेतिविज्ञानात्श्वपचत्वादिप्रतीतिर्नश्यरमार्थिकी तथापिव्यवहारसांकर्याऽनापत्तये व्यवहारेभट्टनयइति न्यायाद्भावनयास्वात्मनः सर्वात्मकत्वमनुभवन्क्रियायावत्प्रारब्धंद्वैतव्यवहारेयथापूर्वंयथाशास्त्रंविदुषावर्तितव्यमितिच । लोकसंग्रहमेवापिसंपश्यन्कर्तुमर्हसीति स्मृतेराचार्यस्याभिप्रायांतरंविज्ञायते । ननुचंडालोऽस्तु सतुद्विजोऽस्तुगुरुरित्येषाममनीषेतिकथमभियुक्तैर्वक्तुमुचितमितिचेन्न । आक्षेप्तुर्देवस्यचंडालवेषधारित्वात् आक्षेपस्यापिसंपश्यविप्रोयंश्वपचोयमित्यपिमहान्कोयं विभेदभ्रमइत्येवंरूपत्वात् उत्तरस्यचोत्तयनुसारित्वाद्वाअथपरमार्थवस्तुनउपनिषदेकसमधिगम्यत्वेनवेदाधिकारिणामेवतदनुभवस्तथापियश्चकश्चनयोगभ्रष्टोगहनाकर्मणोगति

रितिवचनात् किंचित्कर्मशेषतया चंडालदेहधार्यपि भवे त्वामतस्मिञ्जन्मनि नतस्याध्ययनापेक्षाजन्ममात्रेणैवप्रार ब्धकर्मणोनष्टत्वात् भूतपूर्वगत्या ब्रह्मानुभवस्यसिद्धत्वात् नतास्मिन्ममचंडालत्वादिभ्रमः । नहिज्ञानेनसदृशंपवित्रमि हविद्यतइतिस्मृतेः । अत्रपितापिताभवतिमातामाताली काअलोकादेवाअदेवावेदाअवेदास्तेनोऽस्तेनोभवतिभ्रूण हाऽभ्रूणहाचांडालोऽचांडालइत्यादिश्रुतेश्च ॥ १ ॥

इदानींयजुर्वेदोपनिषद्गताऽहंब्रह्मास्मीतिमहावाक्यार्थ मभिवर्णयति ॥

ब्रह्मैवाहमिदंजगच्चसकलंचिन्मा त्रविस्तारितंसर्वंचैतदविद्ययात्रि गुणयाशेषंमयाकल्पितं ॥ इत्थं यस्यदृढामतिःसुखतरेनित्येपरे निर्मलेचंडालोऽस्तुसतुद्विजोस्तु गुरुरित्येषामनीषामम ॥ २ ॥

ब्रह्मैवाहमिति । यस्यमतिः सुखतरेनित्येपरेनिर्मलेदृ

दासस्तुपुरुषश्चंडालोऽस्तुद्विजोवास्तुममगुरुरित्येषामनीषे त्यन्वयः । इत्यादिविशेषणैर्विशेषितेपरेकिमितिद्दृष्टेत्या कांक्षायामाह । ब्रह्मैवाहमित्यादि । अहमहंशब्दप्रत्यया भ्यामुपलक्षितआत्माब्रह्मैवाहं परिपूर्णःपरमात्मैव । किंच इदंसकलंसमस्तंजगच्चेतनात्मकंचिन्मात्रविस्तारितंचिन्मा त्रेचिदेकरसेब्रह्मणिविस्तारितंप्रपंचितं । केनविस्तारित मित्याशंकायामाह । सर्वंचैतदिति । एतत्परिदृश्यमा नमशेषंब्रह्मादीश्वरसहितंसर्वंजगत् त्रिगुणयात्रिगुणात्मिक याअविद्ययामाययामयाअध्यक्षेणकल्पितंरचितदृश्यमेवं प्रकारेणनिश्चित्येतिशेषः दृढप्रज्ञादृढबुद्धिरसंभावनादिभि र्नबाधितेत्यर्थः । यस्यापियस्यवाकस्यचित्पुरुषवरस्यअ स्तिविद्यतेचेत् । इत्यनेनज्ञाननिष्ठायादुर्लभत्वमुक्तं । सतु चंडालोस्त्वित्यादिस्पष्टं ॥ २ ॥

अधुनासामशाखोपनिषदुक्ततत्त्वमसीतिमहावाक्य स्यार्थमाह ॥

शश्वन्नश्वरमेवविश्वमखिलं नि श्चित्यवाचागुरोर्नित्यंब्रह्मनिरंत

रंविमृशतानिर्व्याजशांतात्मना ॥ भूतंभाविचदुष्कृतंप्रदहतासंचिन्मयेपावकेप्रारब्धायसमर्पितं स्ववपुरित्येषामनीषामम ॥३॥

शश्वदिति । अखिलंजगत्कारणंसत्तामात्रंवस्तुयत्त्रिर्दिष्टंसदेवसौम्येदमग्रआसीदित्यादिना तदेवत्वंनततोभिन्नोऽसि । भेदस्यमिथ्यात्वात् वस्तुनएकरूपत्वादित्युपदेष्टुराचार्यस्यवाचावचसाब्रह्मपरिपूर्णंवस्तुनिरंतरंस्वात्मनोभिन्नंनिश्चित्यनिश्चयेनज्ञात्वा अखिलंसमस्तंविश्वंजगत् शश्वत्सर्वदानश्वरमेवनतुनित्यमिति । नित्यंसर्वदाविमृशताआलोचयता अतएवनिर्व्याजशांतात्मनानिर्व्याजोनिष्कपटःशांतउपरतः आत्माऽतःकरणंयस्यतेन भूतमतीतंभाव्याऽगामि चकारेणवर्त्तमानंचयत्दुष्कृतंदुःखानुभवकारणंपापंसंचिन्मये अहंब्रह्मास्मीतिज्ञानस्वरूपेपावकेअग्नौप्रदहताप्रकर्षेणदहनंकृतवता तेनपुरुषधौरेयेणब्रह्मविन्मुख्येनेतियावत् । स्वंस्वकीयंवपुःशरीरंप्रारब्धायअवश्यं

भाविफलायकर्मणेसमर्पितंसम्यगर्पितंप्रारब्धाधीनंकलेवरं कृतं । तस्यजीवितेमरणेवानस्वयंबुद्धिःविक्रियतइतिभा वः । सतुचांडालोऽस्तुद्विजोवाऽस्तुगुरुरित्येतदनुषंगितव्यं शिष्टंस्पष्टार्थं ॥ ३ ॥

संप्रत्यऽयमात्माब्रह्मेत्यथर्वणशाखोपनिषद्गतमहावा क्यस्यार्थमाह ।

यातिर्यङ्नरदेवताभिरहमित्यंतः
स्फुटागृह्यतेयद्भासातहृदयाक्ष
देहविषयाभांतिस्वतोचेतनाः॥
तांभास्यैःपिहितार्कमंडलनिभां
स्फूर्तिंसदाभावयन्योगीनिर्वृत
मानसोहिगुरुरित्येषामनीषामम॥४

यातिर्यगिति । याप्रसिद्धास्फूर्त्तिःस्फुरणंचैतन्यामिति यावत् । तिर्यङ्नरदेवताभिः तिर्यग्भिः पशुभिः नरैर्मनु ष्यैः देवताभिर्देवश्चअहमित्यहंप्रत्ययव्यवहारयोग्यतया

अंतर्विज्ञानमयशब्दवाच्यायांबुद्धौस्फुटमनावरणंयथात
थागृह्यते अनुभूयते। किंचयद्भासायस्याःस्फूर्तेर्भासाप्रका
शेनहृदयाक्षिदेहविषयाः हृदयंहृदिहृद्रोलकेअयनमस्येति
हृदयंमनः अक्षीणिइंद्रियाणिज्ञानकर्माख्यानि देहः स्थूलः
विषयाः शब्दाद्याः वचनाद्याश्च एतेसर्वे स्वतः स्वभावतः
अचेतनाः जडाअपीत्यपिशब्दोद्रष्टव्यः। भातिप्रसन्नेचेत
नाइवेत्यर्थः। पुनर्भास्यैःप्रकाश्यैःहृदयाक्षिदेहविषयैःपिहि
तार्कमंडलनिभांपिहितमाच्छादितंमेघैर्यदर्कमंडलंसूर्यमंडलं
तन्निभांतत्सदृशींस्फूर्तिंव्याख्यातांसदानित्यंयोगीनिर्जि
तेंद्रियोभावयन्नहमितिध्यायन्नितिआत्मशब्दार्थोव्याख्या
तः। यस्यास्फूर्तिस्तिर्यक्नरदेवताभिरहमित्यंतःस्फुटागृ
ह्यतेइति ब्रह्मणोरूपमुक्तं। यद्भासाहृदयाक्षिदेहविषया
भांतिस्वतोचेतना इत्यात्मनोरूपमुक्तं। तांभास्यैः
पिहितार्कमंडलनिभांस्फूर्तिंसदाभावयन्निति हिब्रह्मात्मनो
रेकत्वमुक्तं। यच्छब्दद्वयेनस्फूर्तिंसमष्टिव्यष्टयुपाधिवि
शिष्टांलक्षयित्वातच्छब्देनैकान्वयेनतस्ययोजितत्वात्।

एवंनिर्वृतमानसोमोक्षसुखयुक्तमानसोहिप्रसिद्धोयःसंगुरु
रित्यादिस्पष्टं । अथवाहिशब्दोहेत्वर्थेयस्मान्निर्वृतमानसः
तस्माद्गुरुरिति ॥ ४ ॥

एवंमहावाक्यचतुष्टयस्यजीवब्रह्मैक्यपरत्वमभिवर्ण्य
तन्निष्ठस्यगुरुत्वमपिव्याख्यायअधुनाफलितमाह ।

यत्सौख्यांबुधिलेशलेशतइमेश
क्रादयोनिर्वृतायच्चित्तेनितरांप्र
शांतकलनेलब्ध्वामुनिर्निर्वृतः ॥
यस्मिन्नित्यसुखांबुधौगलितधी
र्ब्रह्मैवनब्रह्मविद्यःकश्चित्ससुरेन्द्र
वंदितपदोनूनंमनीषामम ॥ ५ ॥

यत्सौख्यांबुधीति।यत्प्रसिद्धंविद्वत्सौख्यंसुखमंबुधिःसमुद्र
इवसमुद्रःअपर्यंतत्वात्। एतस्यैवानंदस्यान्यानिभूतानिमा
त्रामुपजीवंतीतिश्रुतेः । तस्यसौख्यांबुधेर्लेशलेशत सूक्ष्मात्

सूक्ष्मतरात्लेशमात्रादित्यर्थः । इमेप्रसिद्धाःशक्रादयःइंद्रादयःब्रह्मबृहस्पतिप्रभृतयःआदिशब्देनोच्यंते।निर्वृतामुक्ताआनंदिनोजाताइत्यर्थः।यत्सुखंचित्तेंऽतःकरणेनितरामत्यंतंप्रशांतंकलनंचलनंयस्मिन्तत्तथातस्मिन्सतिलब्ध्वाप्राप्यअपरोक्षतयाअहमित्यनुभूयेत्यर्थः।सुमतिर्मननशीलोनिर्वृतोमुक्तोभवतीत्यर्थः। यस्मिन्योगिप्रत्यक्षगम्येप्रसिद्धेतिसत्यसुखांबुधौसुखमेवांबुधिःसुखांबुधिःनित्यश्चासौसुखांबुधिश्चेतिनित्यसुखांबुधिः सुखस्यविषयजनितस्यवृत्त्यधीनतयाक्षणिकत्वपिअविषयजनितस्यवृत्त्यधीनत्वाऽभावान्नित्यसुखतएवापरिच्छिन्नत्वंचेतिविज्ञेयं । तन्नतस्मिन्नित्यसुखांबुधौगलिताभ्रष्टाविलीनेत्यर्थः । धीर्बुद्धिर्ब्रह्माकारवृत्तिरितियावत् यस्यसतथा सब्रह्मैवब्रह्मस्वरूपएव नब्रह्मवित् ब्रह्मवेत्तीतिब्रह्मवित् सनभवतिवृत्तेरुपरतत्वात् । वृत्त्यधीनंहिवेद्यत्वंवेदितृत्वंचयएतादृशः कश्चितइत्यनेनब्रह्मविन्निर्विकल्पसमाधिमान्लोकेदुर्लभतरइतिगम्यते। सर्वसिद्धोब्रह्मविद्वरिष्ठः सुरेंद्रवंदितपदः सुराःदेवाः तेषामिंद्रः

स्वामीशतमखः तेनवंदितंनमस्कृतंपदंपादोयस्य सतथानु नंसत्यंअस्मिन्नर्थेनसंशयःएवंममनीषेतिस्पष्टम् ॥ ५ ॥

मनीषापंचकस्यैवंकृताटीकामनोहरा ।
बालगोपालेंद्रनाम्नामुनिनामधुमंजरी ॥

इति श्रीमनीषापंचकव्याख्यासहितं संपूर्णम् ।

श्रीः ।

अथ ब्रह्मविदाशीर्वादपद्धतिः ।

श्रीगणेशायनमः ॥ हरिॐ ॥ अथब्रह्मविदाशीर्वादपद्धतिर्विद्यारण्योक्ता ॥ हिरण्यगर्भादिस्थावरांतेषुशरीरेषुयदेकंचैतन्यमस्तितदेवाहमस्मीतिदृढज्ञानसिद्धिर्भूयात् १। लयविक्षेपकषायरसस्वादेभ्योरक्षितंविघ्नमविघ्नेनब्रह्मण्यवस्थितंभूयात् ॥ २ ॥ नित्यनिर्विकारासंगाद्वितीयपरिपूर्णसच्चिदानन्दस्वप्रकाशब्रह्मानुभवसिद्धिर्भूयात् ॥ ३ ॥ अहमादिदृश्यंविलक्षणात्मप्रत्ययानुभूतप्रत्यक्चिन्मात्रानुभवसिद्धिर्भूयात् ॥ ४ ॥ सजातीयविजातीयस्वगतभेदरहितास्वंडसच्चिदानंदानुभवसिद्धिर्भूयात् ॥ ५ ॥ नित्यशुद्धबुद्धसत्यपरमानंदाद्वितीयब्रह्मात्मानुभवसिद्धिर्भूयात् ॥६॥ स्वगतादिभेदरहितसच्चिदानंदलक्षणब्रह्माभिन्नकूटस्थप्रत्यक्चैतन्यसर्वसाक्षीतिचिद्रूपानुभवसिद्धिर्भूयात् ॥ ७ ॥ स्वात्मनोन्यत्वेनप्रतिभातंसकलंसाक्ष्यंजगत्स्वाविद्याविलसितत्वेनस्वानन्यत्वात् स्वात्ममात्राद्वितीयब्रह्मात्मानुभवसिद्धिर्भूयात् ॥ ८ ॥ असंभावनाविपरीतभावनारहितत्वेनकरतलामलकवदहंब्रह्मास्मीत्यप्रतिबंधापरोक्षब्र

ह्यात्मसाक्षात्कारोदृढीभूयात् ॥ ९ ॥ योब्रह्मादिस्तंबप र्यंतानांसर्वेषांप्राणिनांदेहमध्येतत्तद्देहसाक्षित्वेनभासमानःप रिपूर्णात्मास्तिसोयंपरमात्माकेवलंमुमुक्षोःपुरुषस्यमत्स्वरू पमित्येवंरूपात्मसाक्षात्कारोदृढीभूयात् ॥ १० ॥ वास नाक्षयमनोनाशतत्त्वज्ञानाभ्यासवशाज्ज्ञानरक्षातपःसिद्धिः सर्वसमतत्त्वंदुःखनिवृत्तिःसुखाविर्भावइत्येतत्पंचप्रयोजन सिद्धिर्भूयात् ॥ ११ ॥ मैत्रीकरुणाविदितोपेक्षेतिसद्भाव नापाटवेनरागादिदुर्वासनाक्षयःसम्यक्भूयात् ॥१२॥ नि रंतरमात्मानुसन्धानवशान्मनसोवृत्तिरूपपरिणामपरित्यागे ननिरुद्धताकारेणपरिणामोदृढीभूयात् ॥१३॥ शमादिपूर्व कश्रवणमननिदिध्यासनाभ्यासबलाद्विषयासक्तिःप्रज्ञामां द्यकुतर्कोविपर्ययदुराग्रहश्चेतिवर्तमानप्रतिबन्धचतुष्टयंनि वृत्तिद्वाराप्रतिबंधापरोक्षब्रह्मसाक्षात्कारोदृढीभूयात्॥१४ उपक्रमादिषड्विधलिंगैरशेषवेदांतानामद्वैतब्रह्मणितात्पर्या वधारणम्भूयात् ॥ १५ ॥ गुरुमुखहृतस्याद्वितीयवस्तुनो वेदानुगुणयुक्तिभिरनवरतमनुचिंतनंभूयात् ॥१६॥ विजा तीयदेहादिप्रत्ययानंतरितसजातीयसच्चिदानंदात्मप्रत्ययप्र वाहोनिरंतरंभूयात्।१७॥असंगोहंचिदात्माहमितिप्रत्यगा

त्मनिनिवेशितेवृत्तिरहितेसंस्कारविशेषमात्रतयासूक्ष्मरूपे
णावस्थितेचित्तेआत्मनःस्वरूपभूतपरमानंदोनिरंतरंसम्य
गाविर्भूयात्।१८।अहमात्मासाक्षीकेवलचिन्मात्रस्वरूपो
नाज्ञानंतत्कार्यंचकिंतुनित्यशुद्धबुद्धमुक्तसत्यपरमानंदाद्व
यंब्रह्मैवाहमस्मीत्यभेदेनावस्थानंसमाधिरंतःसमाधिनादृगृद
श्यविवेकेबहिःसमाधिनाब्रह्मसर्गविवेकेचदृढेजातेतेनविवे
कद्वयेनायंगलितदेहाभिमानेविज्ञातपरमात्मतत्वश्चभूयात्
॥१९॥ देहाद्बहिःसकलनामरूपात्मकेषुवस्तुष्वपिसर्पधारा
दिषुरज्जुरिवव्याप्तःसच्चिदानंदलक्षणोयःपरमात्मासएवपर
शब्देनोच्यतेअंतरहमादिदृश्यविलक्षणोस्मत्प्रत्ययालंबनभू
तःप्रत्यक्चिन्मात्ररूपःसाक्ष्याख्योयोजीवात्मासएवावरश
ब्देनोच्यतेपरश्चासावरश्चेतिपरावरःप्रत्यगभिन्नपरमात्मात
स्मिन्नेवमंतर्बहिःपररूपेणावररूपेणचावस्थितेपरमार्थतःप
रावरेब्रह्मणित्वंवाहमस्मिभगवोदेवतेवाहंवातत्वमसीतिश्रु
त्यनुसारेणाहंब्रह्मास्मिब्रह्मैवाहमस्मीतिव्यवहारेणखंडेकर
सत्वेनसाक्षात्कृतेसतितेनपरावरब्रह्मसाक्षात्कारेणास्यप
रावरब्रह्मसाक्षात्कृतवतस्तवहृद्ग्रंथिभेदःसर्वसंशयनिवृत्तिः
सर्वकर्मक्षयरूपःपरमपुरुषार्थःसम्यग्भूयात् ॥ २० ॥

भावसमयेयत्सुखंभासतेतत्सुखमात्मस्वरूपमित्यात्मनिश्च
यःसम्यग्भूयात्।२६।स्वस्वमःस्वातिरेकेणयथानास्तितथै
वजाग्रदपिस्वातिरेकेणनास्तितेनाद्वितीयात्मानुभवःसम्य
ग्भूयात्॥ २७॥वासनाक्षयमनोनाशाभ्यांनिर्वासनेवृत्तिशू
न्येचित्तेसंशयविपर्ययदोषद्वयाभावेनप्रतिबंधाभावादुत्पन्नं
तत्वज्ञानमबाधितेनसुरक्षितंभूयात्२८पंचम्यादिभूमीत्रय
रूपायांजीवन्मुक्तौसंपाद्यमानायांद्वैताभासाभावेनसंशयवि
पर्ययप्रसंगाभावादुत्पन्नतत्वज्ञानमबाधेनरक्षितंभूयात्२९
स्वप्नेस्थूलशरीराभिमानेप्यस्मिन्जागृदाद्यवस्थाचतुष्टयेय
श्चिद्रूपात्मामणिषुसूत्रमिवानुस्यूततयानिरंतरंभासतेसचि
द्रूपात्मैवाहमस्मीत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यांशरीरत्रयस्यव्यावृ
त्तितत्साक्षिचैतन्यस्यानुवृत्तिंचपश्यतोममशरीरत्रयव्यति
रिक्तात्मानुभवःसम्यग्भूयात्३०भगवन्तंपरमेश्वरंप्रीतिपूर्व
कंभजतोममोपर्यनुकंपार्थंभगवान्वासुदेवआत्मभावस्थःस
न्विवेकप्रत्ययरूपेणभक्तिप्रसादस्नेहसिक्तेनमद्वासनाभिनिवेश
वातेरितेनब्रह्मचर्यादिसाधनसंस्कारवत्प्रज्ञावर्तिनाविरक्तां
तःकरणाधारेणविषयव्यावृत्तचित्तरागद्वेषकलुषितमिवाता

स्यज्ञानानंदरूपेणअंचतिप्रकाशतिइतिप्रत्यगात्मनःसम्य ग्भूयात् ॥ ३८ ॥ पश्चाद्भासमानस्यजडस्यप्रथमतोभास मानचैतन्यत्ववद्भास्तवस्वरूपमितिनिश्चित्यजडमुपेक्ष्यचि न्मात्रमेवचित्तंनिरंतरंभूयात् ॥ ३९ ॥ सर्वाण्येवैतानिप्र ज्ञानस्यनामधेयानिभवंतीतिवाक्येनदेहेंद्रियादिसाक्षिरूपं यत्प्रज्ञानंत्वंपदार्थरूपंनिर्णीतंतदेवेपब्रह्मेत्यादिवाक्येनजग त्कारणतयानिर्णीतंपरंब्रह्मनचानयोरीपदपिभेदोऽस्तीत्यै तरेयमहावाक्यज्ञानसिद्धिर्निरंतरंभूयात् ॥ ४० ॥ यतः सर्वत्रावस्थितंप्रज्ञानंब्रह्मातोमध्यवस्थितंप्रज्ञानंब्रह्मैवात्म ज्ञानत्वाविशेषाइत्यैतरेयमहावाक्योक्तजीवब्रह्मैक्यज्ञान सिद्धिर्निरंतरंभूयात् ॥ ४१ ॥ आत्मसन्निधौविद्यमानत्वे नजडरूपस्यापिदेहेंद्रियादेर्भासमानत्वादात्माचिद्रूपइतिचि दात्मानुभवःसम्यग्भूयात् ॥ ४२ ॥ आत्मसहितत्वेनदुः खात्मकस्यदेहादेरपिप्रियतमत्वादात्मापरमानंदरूपइत्यानं दानुभवःसम्यग्भूयात् ॥ ४३ ॥ देशतःकालतोवस्तुतः परिच्छेदरहिताद्वितीयब्रह्मानुभवसिद्धिर्भूयात् ॥ ४४ ॥ पूर्वापरपरामर्शमंतरेणसहसोत्पद्यमानस्यक्रोधादिवृत्तिवि शेषस्यहेतोश्चित्त्वगतसंस्कारस्यविवेकजन्यायांक्षांतिवास

तायांदृढायांसत्यांब्रह्मनिमित्तेनक्रोधाद्यनुत्पत्तिः सम्यग्भू
यात् ॥ ४५ ॥ यस्यप्रसादादहमेवविष्णुःमय्येवसर्वंप
रिकल्पितंचेतीत्ययमात्मस्वरूपंविजानामितस्यपादारविंद
योरचंचलाभक्तिर्निरन्तरंभूयात् ॥ ४६ ॥ आचिद्रूपस्य
सर्वस्यजगतःचित्सन्निधेर्विद्यमानत्वाच्चिद्रूपात्मसर्वगतइ
तिसर्वगतात्मानुभवःसम्यग्भूयात् ॥ ४७ ॥ सर्वार्थसाध
कत्वेहेतुनासर्वसंबंधत्वेनचात्मासर्वपरिपूर्णइतिपरिपूर्णा
त्मानुभवःसम्यग्भूयात् ॥ ४८ ॥ देशकालव्यवहितत्वे
नपरोक्ष्यहेतोरभावात्साधनांतरेनिरपेक्षतयास्वयंप्रकाशमा
नःचिदात्मासर्वदास्वतःसिद्धापरोक्षरूपइत्यपरोक्ष्यानुभवः
सम्यग्भूयात् ॥ ४९ ॥ यत्रयद्वस्त्वीक्ष्यतेतेनवस्तुनान्य
त्रानन्वागतत्वेनात्माऽसंगइतिअसंगात्मानुभवःसम्यग्भूया
त् ॥ ५० ॥ निरवयवत्वेनासंगत्वेनचात्मनःकेनापिसंबंधा
भावादात्मानित्यमुक्तइतिनित्यःस्वरूपानुभवसिद्धिर्भूयात्
॥५१॥ अवेद्यत्वेसत्यपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वादात्मास्वयं
प्रकाशइतिस्वयंप्रकाशात्मानुभवःसम्यग्भूयात् ॥ ५२ ॥
साधनांतरनिरपेक्षतयास्वयमेवभासमानत्वादात्मास्वयम्प्र
काशइतिस्वयंप्रकाशात्मानुभवःसम्यग्भूयात् ॥ ५३ ॥
इतीश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्विद्यारण्योक्ताब्रह्मविद्याशीर्वादपद्धतिःसमाप्ता